

Η ΔΙΑΚΗΡΥΞΗ ΤΗΣ ΜΠΟΛΩΝΙΑΣ ΚΑΙ Η ΠΟΡΕΙΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΜΠΟΛΩΝΙΑ ΣΤΗΝ ΠΡΑΓΑ

ΚΕΙΜΕΝΑ - ΣΧΟΛΙΑ - ΑΝΑΛΥΣΗ

Διονύσης Κλάδης

**Καθηγητής Εκπαιδευτικής Πολιτικής
Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης
και**

**Ειδικός Γραμματέας Πανεπιστημιακής Εκπαίδευσης
Υπουργείου Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων**

**Αθήνα
Δεκέμβριος 2000**

THE BOLOGNA DECLARATION AND THE WAY FROM BOLOGNA TO PRAGUE

TEXTS - COMMENTS - ANALYSIS

Dionyssis Kladis

**Professor in Educational Policy
Democritus University of Thrace
and**

**Secretary for Higher Education
Ministry of National Education and Religious Affairs**

**Athens
December 2000**

Η ΔΙΑΚΗΡΥΞΗ ΤΗΣ ΜΠΟΛΩΝΙΑΣ ΚΑΙ Η ΠΟΡΕΙΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΜΠΟΛΩΝΙΑ ΣΤΗΝ ΠΡΑΓΑ

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

	Σελίδα
Απόδοση της Διακήρυξης στην ελληνική γλώσσα	2
Κείμενο της Διακήρυξης στην αγγλική γλώσσα	5
Επεξηγηματικά σχόλια στη Διακήρυξη της Μπολώνιας	7
Οι Υπουργοί που υπέγραψαν τη Διακήρυξη της Μπολώνιας	13
Η Διακήρυξη της Μπολώνιας και η πορεία προς τη Σύνοδο Κορυφής των Υπουργών Παιδείας τον Μάιο 2001 στην Πράγα	15
Βασικά κείμενα αναφοράς για τη Διακήρυξη της Μπολώνιας	25
Βασικές ηλεκτρονικές διευθύνσεις για τη Διακήρυξη της Μπολώνιας	27

Ο ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΣ ΧΩΡΟΣ ΤΗΣ ΑΝΩΤΑΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ¹

Κοινή διακήρυξη των Ευρωπαϊών Υπουργών Παιδείας που συναντήθηκαν στην Μπολόνια στις 19 Ιουνίου 1999

Χάρη στα εξαιρετικά επιτεύγματα των τελευταίων λίγων ετών, η διαδικασία της Ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης έχει γίνει μία όλο και πιο απτή και οικεία πραγματικότητα για την Ευρωπαϊκή Ένωση αλλά και για τους Ευρωπαίους πολίτες. Οι προοπτικές της διεύρυνσης της Ευρωπαϊκής Ένωσης, σε συνδυασμό με τις όλο και πιο βαθιές σχέσεις που αναπτύσσονται με τις άλλες Ευρωπαϊκές χώρες, δίνουν στην πραγματικότητα αυτή ακόμα ευρύτερες διαστάσεις. Στο μεταξύ, όλο και ευρύτερα τμήματα του πολιτικού και ακαδημαϊκού κόσμου, αλλά και της κοινής γνώμης, συνειδητοποιούν την ανάγκη για μία Ευρώπη πιο ολοκληρωμένη και με ακόμα ευρύτερες προοπτικές, η οποία θα οικοδομηθεί με την αξιοποίηση αλλά και την περαιτέρω ενδυνάμωση όλων των διαστάσεων της, δηλαδή της πνευματικής, της μορφωτικής, της κοινωνικής, αλλά και της επιστημονικής και τεχνολογικής διάστασης.

Η Ευρώπη της Γνώσης αναγνωρίζεται ευρέως σήμερα ως ένας αναντικατάστατος παράγων για την κοινωνική και την ατομική πρόοδο² και ως μία απαραίτητη συνιστώσα για την παγίωση αλλά και τον εμπλουτισμό των αξιών και της ταυτότητας του Ευρωπαίου πολίτη. Η Ευρώπη της Γνώσης θα δώσει στους πολίτες της τις απαραίτητες ικανότητες για να αντιμετωπίσουν τις προκλήσεις της νέας χιλιετίας, συνειδητοποιώντας παράλληλα τις κοινές αξίες που μοιράζονται και τον κοινό κοινωνικό και μορφωτικό χώρο στον οποίο ανήκουν.

Η ύψιστη σπουδαιότητα της εκπαίδευσης και της εκπαιδευτικής συνεργασίας για την ανάπτυξη και για την ενδυνάμωση σταθερών, ειρηνικών και δημοκρατικών κοινωνιών αναγνωρίζεται σήμερα παγκόσμια. Και αυτό αποκτά ξεχωριστή σημασία εν όψει και της κατάστασης που επικρατεί στη Νοτιοανατολική Ευρώπη³.

Η Διακήρυξη της Σορβόνης της 25ης Μαΐου 1998, η οποία διέπεται από τις προαναφερθείσες αρχές, τόνισε ιδιαίτερα τον κεντρικό ρόλο των πανεπιστημίων στην ανάπτυξη της μορφωτικής διάστασης της Ευρώπης. Και έδωσε έμφαση στη δημιουργία του Ευρωπαϊκού Χώρου Ανώτατης Εκπαίδευσης, που θα αποτελέσει το κλειδί για την προώθηση της κινητικότητας και της απασχολησιμότητας των Ευρωπαίων πολιτών, αλλά και για την συνολική ανάπτυξη της Ευρωπαϊκής Ηπείρου.

Αρκετές Ευρωπαϊκές χώρες έχουν αποδεχθεί την πρόσκληση να αναλάβουν τη δέσμευση για την πραγμάτωση των στόχων που τίθενται στη Διακήρυξη, είτε προσυπογράφοντάς την είτε εκφράζοντας τη συμφωνία τους επί της αρχής. Το περιεχόμενο μάλιστα αρκετών μεταρρυθμίσεων που θεσμοθετήθηκαν στο μεταξύ στο χώρο της ανώτατης εκπαίδευσης δείχνει την αποφασιστικότητα αρκετών Κυβερνήσεων να δράσουν άμεσα προς την κατεύθυνση αυτή.

Από τη μεριά τους, τα Ευρωπαϊκά ιδρύματα ανώτατης εκπαίδευσης έχουν αποδεχθεί την πρόκληση και έχουν ήδη αναλάβει ένα κύριο ρόλο στην οικοδόμηση του Ευρωπαϊκού Χώρου Ανώτατης Εκπαίδευσης, κάτι που έρχεται ως επακόλουθο και των θεμελιωδών αρχών που αποτυπώθηκαν στην Magna Charta Universitatum της Μπολόνιας το 1988. Αυτό άλλωστε έχει και τη μεγαλύτερη σημασία σήμερα, λαμβανομένου υπ' όψη ότι η ανεξαρτησία και η αυτονομία των πανεπιστημίων αποτελούν εγγύηση ότι τα συστήματα της ανώτατης εκπαίδευσης και της έρευνας θα προσαρμόζονται συνεχώς στις μεταβαλλόμενες ανάγκες, στις απαιτήσεις της κοινωνίας και στην εξέλιξη και την πρόοδο της επιστημονικής γνώσης.

Η πορεία έχει δρομολογηθεί προς τη σωστή κατεύθυνση και με συγκεκριμένους και ουσιαστικούς στόχους. Η διασφάλιση καλύτερης συμβατότητας και πληρέστερης συγκρισιμότητας⁴ των συστημάτων ανώτατης εκπαίδευσης απαιτεί ωστόσο διαρκή προσπάθεια. Πρέπει να στηρίξουμε την προσπάθεια αυτή προωθώντας συγκεκριμένα μέτρα που θα μας βοηθούν να πραγματοποιούμε εφικτά βήματα προς τα εμπρός ώστε να βλέπουμε χειροπιαστά αποτελέσματα. Για τις πρωτοβουλίες που πρέπει να αναλάβουμε για το σκοπό αυτό, είναι ιδιαίτερα χρήσιμες οι προτάσεις που προέκυψαν από την ακαδημαϊκή συνάντηση της 18ης Ιουνίου (που προηγήθηκε της υπογραφής της Διακήρυξης της Μπολώνιας) η οποία συγκέντρωσε διακεκριμένους ειδικούς και ακαδημαϊκούς από όλες τις χώρες μας.

Πρέπει ιδιαίτερα να προσέξουμε τον στόχο της βελτίωσης της διεθνούς ανταγωνιστικότητας του Ευρωπαϊκού συστήματος ανώτατης εκπαίδευσης. Το σφρίγος και οι δυνατότητες επιρροής κάθε πολιτισμού μπορούν να μετρηθούν από την έλξη που ασκεί στις άλλες χώρες. Στοχεύουμε σε ένα Ευρωπαϊκό σύστημα ανώτατης εκπαίδευσης που θα ασκεί σε ολόκληρο τον κόσμο έλξη ανάλογη με αυτήν που ασκούν οι εξαιρετές πολιτισμικές και επιστημονικές παραδόσεις μας.

Επιβεβαιώνοντας την υποστήριξή μας⁶ στις γενικές αρχές που τέθηκαν με τη Διακήρυξη της Σορβόνης, αναλαμβάνουμε την υποχρέωση να συντονίσουμε⁷ τις πολιτικές μας ώστε να επιτύχουμε βραχυπρόθεσμα, και σε κάθε περίπτωση μέσα στην πρώτη δεκαετία του 21ου αιώνα, τους ακόλουθους στόχους, οι οποίοι θεωρούμε ότι έχουν πρωταρχική σημασία για τη διαμόρφωση του Ευρωπαϊκού Χώρου Ανώτατης Εκπαίδευσης και για την προώθηση του Ευρωπαϊκού συστήματος ανώτατης εκπαίδευσης σε ολόκληρο τον κόσμο:

- Υιοθέτηση ενός συστήματος τίτλων σπουδών που θα είναι ευκόλως αναγνώσιμοι και συγκρίσιμοι, με τη βοήθεια και του θεσμού του Συμπληρώματος Διπλώματος (Diploma Supplement), με στόχο την προώθηση της απασχολησιμότητας των Ευρωπαίων πολιτών και της διεθνούς ανταγωνιστικότητας του Ευρωπαϊκού συστήματος ανώτατης εκπαίδευσης.
- Υιοθέτηση ενός συστήματος σπουδών που θα στηρίζεται βασικά σε δύο κύριους κύκλους σπουδών, ένα προπτυχιακό και ένα μεταπτυχιακό. Η πρόσβαση στον δεύτερο κύκλο θα προϋποθέτει την επιτυχή ολοκλήρωση των σπουδών του πρώτου κύκλου, οι οποίες θα διαρκούν τουλάχιστον τρία χρόνια⁸. Ο τίτλος σπουδών που θα χορηγείται μετά τον πρώτο κύκλο σπουδών θα αναγνωρίζεται στην Ευρωπαϊκή αγορά εργασίας ως ικανό επαγγελματικό προσόν. Ο δεύτερος κύκλος θα πρέπει να οδηγεί στο μεταπτυχιακό δίπλωμα (master) ή/και στο διδακτορικό δίπλωμα, όπως ήδη συμβαίνει σε πολλές Ευρωπαϊκές χώρες⁹.
- Καθιέρωση ενός συστήματος διδακτικών μονάδων – ανάλογου με το εφαρμοζόμενο σήμερα Ευρωπαϊκό Σύστημα Μεταφοράς Διδακτικών Μονάδων (ECTS = European Credit Transfer System) – ως του πλέον κατάλληλου μέσου για την προώθηση της ευρύτερης δυνατής κινητικότητας των φοιτητών. Διδακτικές μονάδες μπορούν επίσης να συγκεντρώνονται και σε συστήματα εκπαίδευσης εκτός του πλαισίου της ανώτατης εκπαίδευσης, συμπεριλαμβανομένων και των συστημάτων διαβίου εκπαίδευσης, αρκεί να αναγνωρίζονται αυτά από τα εμπλεκόμενα πανεπιστήμια υποδοχής¹⁰.
- Προώθηση της κινητικότητας, με ξεπέραςμα των εμποδίων που δυσχεραίνουν και καθιστούν αναποτελεσματική την ελεύθερη κίνηση. Ιδιαίτερη προσοχή θα δοθεί κατά περίπτωση στα εξής:
  - Για τους φοιτητές: Πρόσβαση σε όλες τις ευκαιρίες σπουδών και άσκησης, αλλά και σε όλες τις συναφείς υπηρεσίες.
  - Για τους διδάσκοντες, τους ερευνητές και το διοικητικό προσωπικό: Αναγνώριση και συνεκτίμηση των περιόδων ερευνητικής, διδακτικής και επιμορφωτικής δραστηριό-

τητας που έχουν αναπτύξει στο Ευρωπαϊκό πλαίσιο χωρίς να παραβλάπτονται ή περιορίζονται τα νομικά κατοχυρωμένα δικαιώματά τους.

- Προώθηση της Ευρωπαϊκής συνεργασίας στη διασφάλιση της ποιότητας, με στόχο την ανάπτυξη συγκρίσιμων κριτηρίων και μεθοδολογιών.
- Προώθηση των απαραίτητων Ευρωπαϊκών διαστάσεων στην ανώτατη εκπαίδευση, κατά κύριο λόγο σε σχέση με τα προγράμματα σπουδών, τη συνεργασία μεταξύ των ιδρυμάτων, τα σχήματα κινητικότητας, και τα ολοκληρωμένα προγράμματα σπουδών και άσκησης, κατάρτισης – επιμόρφωσης και έρευνας.

Με τη Διακήρυξη αυτή, δηλώνουμε τη βούλησή μας να φτάσουμε σε αυτούς τους στόχους¹¹ που θα παγιώσουν τον Ευρωπαϊκό Χώρο Ανώτατης Εκπαίδευσης, μέσα στο πλαίσιο των θεσμικών δυνατοτήτων μας και με πλήρη σεβασμό τόσο στη διαφορετικότητα των πολιτισμών μας, των γλωσσών μας και των εθνικών εκπαιδευτικών συστημάτων όσο και στην αυτονομία των πανεπιστημίων. Για το σκοπό αυτό, θα ακολουθήσουμε το δρόμο των διακρατικών συνεργασιών, αναπτύσσοντας όμως παράλληλα και τις συνεργασίες μας με τους μη κυβερνητικούς Ευρωπαϊκούς οργανισμούς και τις ανάλογες οργανώσεις που αναπτύσσουν δραστηριότητα στο χώρο της ανώτατης εκπαίδευσης¹². Από τα πανεπιστήμια αναμένουμε και πάλι τη γρήγορη και θετική ανταπόκρισή τους ώστε να συμβάλουν ενεργά στην επιτυχία της προσπάθειάς μας.

Με την πεποίθηση ότι η καθιέρωση του Ευρωπαϊκού Χώρου Ανώτατης Εκπαίδευσης απαιτεί σταθερή υποστήριξη, συνεχή εποπτεία και προσαρμογή στις διαρκώς μεταβαλλόμενες ανάγκες, αποφασίζουμε να συναντηθούμε εκ νέου ύστερα από δύο χρόνια, προκειμένου να αποτιμήσουμε την πρόοδο που θα έχει επιτευχθεί ως τότε και να συμφωνήσουμε στα επόμενα βήματα που θα πρέπει να γίνουν.

THE EUROPEAN HIGHER EDUCATION AREA¹

Joint declaration of the European Ministers of Education Convened in Bologna on the 19th of June 1999

The European process, thanks to the extraordinary achievements of the last few years, has become an increasingly concrete and relevant reality for the Union and its citizens. Enlargement prospects together with deepening relations with other European countries, provide even wider dimensions to that reality. Meanwhile, we are witnessing a growing awareness in large parts of the political and academic world and in public opinion of the need to establish a more complete and far-reaching Europe, in particular building upon and strengthening its intellectual, cultural, social and scientific and technological dimensions.

A Europe of Knowledge is now widely recognised as an irreplaceable factor for social and human growth² and as an indispensable component to consolidate and enrich the European citizenship, capable of giving its citizens the necessary competences to face the challenges of the new millennium, together with an awareness of shared values and belonging to a common social and cultural space.

The importance of education and educational co-operation in the development and strengthening of stable, peaceful and democratic societies is universally acknowledged as paramount, the more so in view of the situation in South East Europe³.

The Sorbonne declaration of 25th of May 1998, which was underpinned by these considerations, stressed the universities' central role in developing European cultural dimensions. It emphasised the creation of the European Area of Higher Education as a key way to promote citizens' mobility and employability and the Continent's overall development.

Several European countries have accepted the invitation to commit themselves to achieving the objectives set out in the declaration, by signing it or expressing their agreement in principle. The direction taken by several higher education reforms launched in the meantime in Europe has proved many Governments' determination to act.

European higher education institutions, for their part, have accepted the challenge and taken up a main role in constructing the European Area of Higher Education, also in the wake of the fundamental principles laid down in the Bologna Magna Charta Universitatum of 1988. This is of the highest importance, given that universities' independence and autonomy ensure that higher education and research systems continuously adapt to changing needs, society's demands and advances in scientific knowledge.

The course has been set in the right direction and with meaningful purpose. The achievement of greater compatibility and comparability⁴ of the systems of higher education nevertheless requires continual momentum in order to be fully accomplished⁵. We need to support it through promoting concrete measures to achieve tangible forward steps. The 18th June meeting saw participation by authoritative experts and scholars from all our countries and provides us with very useful suggestions on the initiatives to be taken.

We must in particular look at the objective of increasing the international competitiveness of the European system of higher education. The vitality and efficiency of any civilisation can be measured by the appeal that its culture has for other countries. We need to ensure that the

European higher education system acquires a world-wide degree of attraction equal to our extraordinary cultural and scientific traditions.

While affirming our support⁶ to the general principles laid down in the Sorbonne declaration, we engage in co-ordinating⁷ our policies to reach in the short term, and in any case within the first decade of the third millennium, the following objectives, which we consider to be of primary relevance in order to establish the European Area of Higher Education and to promote the European system of higher education world-wide:

- Adoption of a system of easily readable and comparable degrees, also through the implementation of the Diploma Supplement, in order to promote European citizens employability and the international competitiveness of the European higher education system.
- Adoption of a system essentially based on two main cycles, undergraduate and graduate. Access to the second cycle shall require successful completion of first cycle studies, lasting a minimum of three years⁸. The degree awarded after the first cycle shall also be relevant to the European labour market as an appropriate level of qualification. The second cycle should lead to the master and/or doctorate degree as in many European countries⁹.
- Establishment of a system of credits - such as in the ECTS system - as a proper means of promoting the most widespread student mobility. Credits could also be acquired in non-higher education contexts, including lifelong learning, provided they are recognised by receiving Universities concerned¹⁰.
- Promotion of mobility by overcoming obstacles to the effective exercise of free movement with particular attention to:
  - For students, access to study and training opportunities and to related services,
  - For teachers, researchers and administrative staff, recognition and valorisation of periods spent in a European context researching, teaching and training, without prejudicing their statutory rights.
- Promotion of European co-operation in quality assurance with a view to developing comparable criteria and methodologies.
- Promotion of the necessary European dimensions in higher education, particularly with regards to curricular development, inter-institutional co-operation, mobility schemes and integrated programmes of study, training and research.

We hereby undertake to attain these objectives¹¹ - within the framework of our institutional competences and taking full respect of the diversity of cultures, languages, national education systems and of university autonomy - to consolidate the European Area of Higher Education. To that end, we will pursue the ways of intergovernmental co-operation, together with those of non governmental European organisations with competence on higher education¹². We expect universities again to respond promptly and positively and to contribute actively to the success of our endeavour.

Convinced that the establishment of the European Area of Higher Education requires constant support, supervision and adaptation to the continuously evolving needs, we decide to meet again within two years in order to assess the progress achieved and the new steps to be taken.

ΕΠΕΞΗΓΗΜΑΤΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ ΣΤΗ ΔΙΑΚΗΡΥΞΗ ΤΗΣ ΜΠΟΛΩΝΙΑΣ

A. Στην πορεία προς την υπογραφή της Διακήρυξης της Μπολώνιας υπήρξαν τρεις ουσιαστικά φάσεις παρεμβάσεων για αλλαγές και διορθώσεις στο κείμενο. Η πρώτη φάση περιελάμβανε τις προκαταρκτικές γραπτές παρατηρήσεις – προτάσεις των επιμέρους χωρών, οι οποίες οδήγησαν στο κείμενο που παρουσιάστηκε από τους Ιταλούς στην Μπολώνια. Η δεύτερη φάση περιελάμβανε την πολύωρη σύσκεψη (ουσιαστικά επρόκειτο περί διαπραγματεύσεων) που πραγματοποιήθηκε στην Μπολώνια το βράδυ που προηγήθηκε της συνάντησης των Υπουργών και που οδήγησε στο κείμενο που υποβλήθηκε προς έγκριση στους Υπουργούς το επόμενο πρωί. Η τρίτη τέλος φάση περιλαμβάνει την ίδια τη συνάντηση των Υπουργών το πρωί της 19ης Ιουνίου, στη διάρκεια της οποίας έγιναν οι τελικές διορθώσεις του κειμένου και καταγράφηκαν και οι όποιες επιφυλάξεις από μέρους των Υπουργών.

Η Ελλάδα συμμετείχε ενεργά σε όλες τις φάσεις των παρεμβάσεων. Από ελληνικής πλευράς, την ευθύνη του χειρισμού του θέματος είχε ο Ειδικός Γραμματέας Πανεπιστημιακής Εκπαίδευσης Διονύσης Κλάδης, συνεπικουρούμενος από τον τότε Σύμβουλο του Υπουργού Παιδείας για θέματα πανεπιστημιακής εκπαίδευσης Αναπληρωτή Καθηγητή Μιχάλη Τσινισιζέλη. Στη σύσκεψη των Υπουργών Παιδείας, το θέμα χειρίστηκε ο τότε Υπουργός Παιδείας Γεράσιμος Αρσένης.

B. Σε ό,τι αφορά το συγκεκριμένο ελληνικό κείμενο, πρέπει από την αρχή να διευκρινιστεί ότι δεν πρόκειται για ακριβή μετάφραση του αγγλικού κειμένου στην ελληνική γλώσσα. Άλλωστε, πρέπει να ληφθεί σοβαρά υπ' όψη το γεγονός ότι το αγγλικό κείμενο δεν έχει γραφεί από Άγγλους αλλά από Ιταλούς. Πρόκειται δε για ένα κείμενο το οποίο κατά τις τελευταίες δέκα ώρες πριν από την υπογραφή του από τους Υπουργούς άλλαξε πολλές φορές μορφή, περιεχόμενο και διατυπώσεις, ακόμα και στη διάρκεια της συνάντησης των Υπουργών. Πρόκειται συνεπώς για ένα κείμενο το οποίο δεν έχει υποστεί γλωσσική επεξεργασία στην τελική του μορφή στην αγγλική γλώσσα. Και αυτό είναι κάτι που γίνεται εύκολα αντιληπτό.

Η μεταφορά του κειμένου στην ελληνική γλώσσα, έχει γίνει έτσι ώστε να αποδίδεται ακριβώς το πνεύμα των επιμέρους σημείων της Διακήρυξης. Το γεγονός μάλιστα ότι έχει μεσολαβήσει ένας περίπου χρόνος σχετικών συζητήσεων και αναλύσεων σε όλες σχεδόν τις Ευρωπαϊκές χώρες έχει ως αποτέλεσμα να έχουν διευκρινιστεί και αρκετά από τα σημεία της Διακήρυξης που αρχικά έμοιαζαν αμφιλεγόμενα. Και οι αποσαφηνίσεις αυτές έχουν προφανώς ληφθεί υπ' όψη στην παρούσα απόδοση του κειμένου στην ελληνική γλώσσα.

Τέλος, πρέπει να σημειωθεί ότι ανάλογη τακτική γλωσσικής απόδοσης του αγγλικού κειμένου έχουν ακολουθήσει στις μεταφράσεις τους και οι περισσότερες από τις άλλες Ευρωπαϊκές χώρες.

Σημειώνεται ότι οι αριθμοί στο παρόν κείμενο παραπέμπουν στις αντίστοιχες αναφορές τόσο του ελληνικού όσο και του αγγλικού κειμένου.

Γ. Μία πρώτη εισαγωγική παρατήρηση έχει να κάνει με την απόδοση στην ελληνική γλώσσα του αγγλικού όρου “higher education”, για τον οποίο χρησιμοποιείται τελικά ο όρος “άνωτατη εκπαίδευση” [1], με την έννοια όμως που προκύπτει από τις πρόσφατες εξαγγελίες του Υπουργείου Παιδείας, σύμφωνα με τις οποίες η ανώτατη εκπαίδευση περιλαμβάνει αφ' ενός μεν τον πανεπιστημιακό τομέα (Πανεπιστήμια, Πολυτεχνεία, Ανωτάτη Σχολή Καλών Τεχνών), αφ' ετέρου δε τα σημερινά ΤΕΙ.

Βεβαίως, στο αγγλικό κείμενο χρησιμοποιείται άλλοτε ο όρος “universities” και άλλοτε ο όρος “higher education institutions” με την ίδια όμως πάντοτε σημασία. Με την έννοια αυτή ακρι-

βώς, έχουν διατηρηθεί στην ελληνική απόδοση και οι δύο όροι όπως χρησιμοποιούνται στο αγγλικό κείμενο. Τόσο όμως κατά τις προκαταρκτικές συζητήσεις – διαπραγματεύσεις, όσο και με τις δηλώσεις των Υπουργών κατά την τελική συνεδρίαση, έγινε σαφές ότι η Διακήρυξη αφορά τόσο τον πανεπιστημιακό τομέα όσο και τον μη-πανεπιστημιακό τομέα της ανώτατης εκπαίδευσης, κατά τη διάκριση που επικρατεί σήμερα στις περισσότερες Ευρωπαϊκές χώρες. Η θέση αυτή έχει επιβεβαιωθεί και από το σύνολο των συζητήσεων που έχουν ακολουθήσει μετά την υπογραφή της Διακήρυξης.

Δ. Μία δεύτερη εισαγωγική παρατήρηση έχει να κάνει με την προσπάθεια όλων σχεδόν των χωρών να αποκτήσει το κείμενο της Διακήρυξης μία διάσταση που θα το φέρνει κοντά στις κοινωνικές, ανθρωπιστικές και δημοκρατικές αξίες της Ευρώπης. Είναι γεγονός ότι το αρχικό κείμενο έριχνε μονόπλευρα το βάρος του στα ζητήματα της απασχολησιμότητας των Ευρωπαίων πολιτών και της διεθνούς ανταγωνιστικότητας της Ευρωπαϊκής ανώτατης εκπαίδευσης σε περιβάλλον παγκοσμιοποίησης της οικονομίας αλλά και της επιστήμης, της τεχνολογίας και της γνώσης.

Έτσι, και ύστερα από ελληνική πρόταση, η αναφορά της δεύτερης παραγράφου του κειμένου στην “κοινωνική και ατομική πρόοδο” [2] ήλθε να αντικαταστήσει την αρχική διατύπωση που αναφερόταν στην “πρόοδο” γενικώς, χωρίς να δίνει έμφαση στην κοινωνική και ανθρωπιστική διάσταση της προόδου. Παράλληλα, η τρίτη παράγραφος [3] προστέθηκε ύστερα από σχόλια πολλών χωρών, μεταξύ των οποίων και η Ελλάδα, προκειμένου να αναδειχθεί η σύνδεση της Διακήρυξης με τις αρχές και τις ιδέες της Δημοκρατίας και της Ειρήνης, λαμβανομένης μάλιστα υπ’ όψη και της κρισιμότητας της κατάστασης την εποχή εκείνη στη Νοτιοανατολική Ευρώπη.

Ε. Ένα από τα ζητήματα που προκάλεσαν πολλές συζητήσεις στην Μπολόνια ήταν η δεσμευτικότητα του κειμένου της Διακήρυξης και, κυρίως, η δεσμευτικότητα των στόχων. Πολλές χώρες, μεταξύ των οποίων και η Ελλάδα, υποστήριξαν στη διαπραγμάτευση της δεύτερης φάσης την ανάγκη για μία χαλαρή δεσμευτικότητα. Η θέση αυτή έγινε τελικά δεκτή και αποτυπώθηκε πρώτα απ’ όλα στη διατύπωση της εβδόμης παραγράφου, στην οποία τονίζεται ότι επιδιώκεται η “διασφάλιση καλύτερης συμβατότητας και πληρέστερης συγκρισιμότητας των συστημάτων ανώτατης εκπαίδευσης” [4], η οποία αντικατέστησε την προηγούμενη διατύπωση που καθόριζε ως στόχο τη “σύγκλιση των συστημάτων ανώτατης εκπαίδευσης”. Η δημιουργία συνεπώς του Ευρωπαϊκού Χώρου Ανώτατης Εκπαίδευσης δεν αποσκοπεί στη σύγκλιση των συστημάτων ανώτατης εκπαίδευσης, αλλά στην καλύτερη συμβατότητά τους και στην πληρέστερη συγκρισιμότητά τους.

Για τους λόγους αυτούς δεν μεταφέρεται στην ελληνική απόδοση ο όρος “fully accomplished” [5] που υπάρχει στην τρίτη σειρά της εβδόμης παραγράφου του αγγλικού κειμένου, γιατί αντιφάσκει με τον στόχο για “better compatibility and comparability”. Δεν έχει νόημα η επίτευξη πλήρους σύγκλισης, όταν ο στόχος είναι απλώς η “καλύτερη” συμβατότητα και η “πληρέστερη” συγκρισιμότητα. Η αντίφαση πάντως του αγγλικού κειμένου έχει την εξήγησή της. Στο κείμενο που ήλθε για συζήτηση το βράδυ πριν από την υπογραφή της Διακήρυξης υπήρχε η εξής διατύπωση: “The process of convergence of the systems of higher education nevertheless requires continual momentum in order to be fully accomplished”. Για τους προαναφερθέντες λόγους όμως, η διατύπωση “The process of convergence” αντικαταστάθηκε από τη διατύπωση “The achievement of greater compatibility and comparability”, χωρίς όμως να προσαρμοστεί και η υπόλοιπη φράση.

Ανάλογη χαλαρότερη διατύπωση προέκυψε μετά τη διαπραγμάτευση της δεύτερης φάσης και για την ένατη παράγραφο του κειμένου. Στην αρχική διατύπωση προβλεπόταν η δέσμευση των Υπουργών ως εξής: “we engage in concerting our policies for the attainment ... of the following objectives”. Η διατύπωση αυτή αντικαταστάθηκε τελικά από την εξής σαφώς χαλαρότερη διατύπωση: “we engage in coordinating our policies to reach ... the following objectives” [7]. Στην ουσία δηλαδή, η αρχική δέσμευση για ανάπτυξη κοινών πολιτικών για την επί-

τευξη των στόχων μετετράπη σε δέσμευση για συντονισμό των πολιτικών προς την κατεύθυνση της επίτευξης των στόχων [7].

Τέλος, στην προτελευταία παράγραφο, η αρχική ρητή αναφορά στη δέσμευση των Υπουργών να επιτύχουν τους συγκεκριμένους στόχους, με τη διατύπωση “We commit to attain these objectives”, αντικαταστάθηκε με την χαλαρότερη διατύπωση “We undertake to attain these objectives”, η οποία έχει αποδοθεί στο ελληνικό κείμενο με τη διατύπωση “Δηλώνουμε τη βούλησή μας να φτάσουμε σε αυτούς τους στόχους” [11].

ΣΤ. Ένα ζήτημα που απασχόλησε τις συζητήσεις στην Μπολώνια, αλλά και τις συζητήσεις που βρίσκονται σε εξέλιξη έκτοτε, είναι η σχέση μεταξύ της Διακήρυξης της Μπολώνιας και της Διακήρυξης της Σορβόννης που είχε προηγηθεί ένα χρόνο νωρίτερα. Πολλές χώρες, μεταξύ των οποίων και η Ελλάδα, είχαν διατυπώσει τη σαφή αντίθεσή τους προς τις διαδικασίες που οδήγησαν στη Διακήρυξη της Σορβόννης τον Μάιο του 1998. Η πρωτοβουλία των τεσσάρων χωρών τότε (Γαλλίας, Ιταλίας, Γερμανίας και Ηνωμένου Βασιλείου) χαρακτηρίστηκε ως κίνηση ηγεμονικού χαρακτήρα που αποσκοπούσε στη δημιουργία ενός Διευθυντηρίου που θα καθόριζε τις εξελίξεις στο χώρο της Ευρωπαϊκής ανώτατης εκπαίδευσης. Η Μπολώνια στην ουσία δεν υπήρξε ακριβώς η συνέχεια της Σορβόννης, αλλά αναμφιβόλως υπήρξε αποτέλεσμα των αντιθέσεων και των αντιδράσεων που προκάλεσε η Σορβόννη αλλά και των συγχύσεων που είχε προκαλέσει. Δεν πρέπει μάλιστα να διαφεύγει της προσοχής μας το γεγονός ότι ένα από τα παράλληλα κείμενα που κυκλοφόρησαν στη φάση της προετοιμασίας της Συνδιάσκεψης της Μπολώνιας είχε ακριβώς ως τίτλο “Τι λέει και τι δεν λέει η Διακήρυξη της Σορβόννης”.

Στο κείμενο της Διακήρυξης της Μπολώνιας δεν μπορούσε παρά να υπάρχουν οι αναφορές στη Διακήρυξη της Σορβόννης. Είναι όμως εντελώς χαρακτηριστική η αποδυνάμωση της κρίσιμης φράσης κατά τις διαπραγματεύσεις που προηγήθηκαν της συνάντησης των Υπουργών. Η αρχική διατύπωση “Reaffirming our full support to the general principles laid down in the Sorbonne Declaration” αντικαταστάθηκε από τη διατύπωση “Affirming our support to the general principles laid down in the Sorbonne Declaration” [6]. Η συγκεκριμένη αλλαγή στην ουσία υποδηλώνει αφ’ ενός μεν ότι οι λοιπές χώρες ποτέ πριν δεν κλήθηκαν να συμφωνήσουν με το περιεχόμενο της Διακήρυξης της Σορβόννης (εξ ου και ο όρος affirming αντί του reaffirming), αφ’ ετέρου δε ότι κάθε άλλο παρά υπάρχει πλήρης συμφωνία με το περιεχόμενο της Διακήρυξης της Σορβόννης (εξ ου και ο όρος support αντί του όρου full support).

Ζ. Όπως ήταν φυσικό, σημαντικό μέρος των συζητήσεων και των διαπραγματεύσεων αφιερώθηκε στο δεύτερο από τα πέντε σημεία – στόχους της Διακήρυξης, δηλαδή εκείνο που αναφέρεται στην εσωτερική μορφή αλλά και τη συσχέτιση των δύο κύκλων σπουδών, του προπτυχιακού και του μεταπτυχιακού. Εκείνο που ζήτησαν πολλές χώρες, μεταξύ των οποίων και η Ελλάδα, ήταν να μην υπάρχει καμία ρητή, περιοριστική ή υποχρεωτική αριθμητική αναφορά σε έτη σπουδών. Έτσι, συμφωνήθηκε να υπάρξει μία και μόνη αριθμητική αναφορά η οποία αφορά τη διάρκεια του πρώτου κύκλου σπουδών (προπτυχιακού), η οποία όμως θα ορίζεται ως ελάχιστη διάρκεια 3 ετών και όχι ως κανονική διάρκεια 3 ετών. Η αρχική διατύπωση για ένα πρώτο κύκλο σπουδών “lasting normally three years” αντικαταστάθηκε από τη διατύπωση “lasting a minimum of three years” [8].

Παράλληλα, αποφεύχθηκε κάθε αριθμητική αναφορά στη διάρκεια των σπουδών που θα οδηγούν στους δύο τίτλους του δεύτερου κύκλου σπουδών (μεταπτυχιακού). Μάλιστα, ύστερα από παρέμβαση του Ηνωμένου Βασιλείου και της Ελλάδας, συμφωνήθηκε να είναι η διατύπωση τέτοια που να μην προσδιορίζει τη λήψη του μεταπτυχιακού διπλώματος ειδίκευσης (“master”) ως προϋπόθεσης για τη λήψη του διδακτορικού διπλώματος. Έτσι, η αρχική διατύπωση “The second cycle should lead to the master and doctorate degree” αντικαταστάθηκε από τη διατύπωση “The second cycle should lead to the master and/or doctorate degree as in many European countries” [9].

Από την παραπάνω ανάλυση γίνεται σαφές ότι στη Διακήρυξη της Μπολώνιας δεν υπάρχει καμία αναφορά σε ένα σύστημα ανώτατης εκπαίδευσης με τίτλους σπουδών που ακολουθούν την αριθμητική σχέση ετών σπουδών “3-5-8”. Η Διακήρυξη της Μπολώνιας αναφέρεται σε ένα σύστημα με δύο κύκλους σπουδών, ένα προπτυχιακό και ένα μεταπτυχιακό, στο οποίο ο προπτυχιακός κύκλος σπουδών θα μπορεί να ολοκληρώνεται με ένα τίτλο σπουδών που θα προκύπτει από σπουδές διάρκειας τριών τουλάχιστον ετών και ο οποίος θα αναγνωρίζεται στην Ευρωπαϊκή αγορά εργασίας ως ικανό επαγγελματικό προσόν. Ο δε μεταπτυχιακός κύκλος σπουδών θα οδηγεί στη λήψη δύο τίτλων σπουδών, του χαμηλότερου που θα είναι το αντίστοιχο του Μεταπτυχιακού Διπλώματος Ειδίκευσης (master) που χορηγούν ήδη τα Ελληνικά Πανεπιστήμια και του υψηλότερου που θα είναι το αντίστοιχο του Διδακτορικού Διπλώματος. Η λήψη του Μεταπτυχιακού Διπλώματος Ειδίκευσης δεν θα αποτελεί προϋπόθεση για τη λήψη του Διδακτορικού Διπλώματος, αλλά η λήψη του τίτλου σπουδών του πρώτου κύκλου (προπτυχιακού) θα αποτελεί προϋπόθεση για την πρόσβαση στον δεύτερο κύκλο σπουδών (μεταπτυχιακό).

Είναι λοιπόν σαφές ότι το σύστημα στο οποίο αναφέρεται η Διακήρυξη της Μπολώνιας είναι αρκετά χαλαρό. Αποτελεί όμως ένα σημαντικό βήμα που απαντάει στην ανάγκη να γίνουν ορατά και κυρίως ευανόγνωστα τα επιμέρους εθνικά συστήματα ανώτατης εκπαίδευσης στην Ευρώπη, εάν θέλουμε πραγματικά να ενισχύσουμε ακόμα περισσότερο τις δυνατότητες και να βελτιώσουμε τις προοπτικές μετακινήσεων φοιτητών αλλά και προσωπικού μεταξύ των Ευρωπαϊκών χωρών, και εάν θέλουμε πραγματικά να προσελκύσουμε στα Ευρωπαϊκά ιδρύματα ανώτατης εκπαίδευσης φοιτητές από άλλες Ηπείρους.

Εν τούτοις όμως, και παρά τη γενική συμφωνία για μία τέτοια σύγκλιση των συστημάτων ανώτατης εκπαίδευσης των Ευρωπαϊκών χωρών, εξακολουθούν να υπάρχουν προβλήματα στην πορεία προς τη σύγκλιση αυτή. Όπως είναι φυσικό, τα προβλήματα αυτά δημιουργούν προβληματισμούς και αυτό είναι κάτι που αποτυπώθηκε κατά τη συζήτηση μεταξύ των Υπουργών στην Μπολόνια, με τη διατύπωση συγκεκριμένων επιφυλάξεων (reservations) από αρκετούς Υπουργούς. Το πρόβλημα είναι ότι οι επιφυλάξεις αυτές δεν έχουν καταγραφεί από τους Ιταλούς διοργανωτές σε ένα συνοδευτικό κείμενο, με αποτέλεσμα να μην είναι αυτές γνωστές παρά μόνο σε όσους συμμετείχαν στην όλη διαδικασία. Στη συγκεκριμένη λοιπόν αναφορά της Διακήρυξης στους δύο κύκλους σπουδών, ο τότε Υπουργός Παιδείας Γεράσιμος Αρσένης διατύπωσε την επιφύλαξη της χώρας μας ως προς το κατά πόσο η συγκεκριμένη διατύπωση, ακόμα και με αυτή τη χαλαρή μορφή της, ήταν δυνατό να εφαρμοστεί στις σπουδές μηχανικών και ιατρικής. Ανάλογη επιφύλαξη διατύπωσαν οι Υπουργοί Παιδείας και άλλων χωρών.

Η. Άλλο σημείο που προκάλεσε επίσης πολλές συζητήσεις κατά τη φάση της τελικής διαπραγμάτευσης στη Μπολόνια ήταν το τρίτο από τα πέντε σημεία – στόχους της Διακήρυξης, και συγκεκριμένα η αναφορά στη δυνατότητα επέκτασης του συστήματος αναγνώρισης διδακτικών μονάδων (γνωστού ως ECTS) και σε εκπαιδευτικά προγράμματα εκτός του συστήματος ανώτατης εκπαίδευσης μίας χώρας. Η αναφορά αποσκοπεί κυρίως στη σύνδεση προγραμμάτων διαβίου εκπαίδευσης με τα συστήματα ανώτατης εκπαίδευσης.

Ως προς αυτή τη διάσταση, η ελληνική πλευρά δεν θα είχε αντιρρήσεις. Φαίνεται όμως να αφήνονται περιθώρια και για αναγνώριση διδακτικών μονάδων από εκπαιδευτικά προγράμματα που αναπτύσσονται εκτός του τυπικού συστήματος ανώτατης εκπαίδευσης μίας χώρας. Από την ελληνική αντιπροσωπεία εξηγήθηκε στην Μπολόνια το πρόβλημα που αντιμετωπίζει η χώρα μας με τις ιδιωτικές εκπαιδευτικές επιχειρήσεις που λειτουργούν συνεργαζόμενες με πανεπιστήμια άλλων χωρών με σχέσεις τύπου franchising, χωρίς όμως να αναγνωρίζονται στην Ελλάδα.

Η διατύπωση της Διακήρυξης, σύμφωνα με την οποία η αναγνώριση αυτών των διδακτικών μονάδων αφήνεται τελικά στη διακριτική ευχέρεια των ίδιων των πανεπιστημίων υποδοχής [10], διασφαλίζει μεν τα πράγματα στο εσωτερικό της χώρας μας, δεν αντιμετωπίζει όμως το

πραγματικό πρόβλημα της αναγνώρισης αυτών των διδακτικών μονάδων από τα συνεργαζόμενα πανεπιστήμια των άλλων χωρών. Η ελληνική διαφωνία στο σημείο αυτό αποτυπώθηκε με τη δεύτερη επιφύλαξη που διατύπωσε ο Γεράσιμος Αρσένης, σύμφωνα με την οποία η Ελλάδα δεν δεσμεύεται από το σημείο αυτό της Διακήρυξης σε ό,τι αφορά όμως τη συγκεκριμένη και μόνο περίπτωση.

Θ. Το τελευταίο κρίσιμο ζήτημα που απασχόλησε τόσο τη φάση των τελικών διαπραγματεύσεων όσο και τη φάση των συζητήσεων μεταξύ των Υπουργών ήταν το ζήτημα της εμπλοκής της Ευρωπαϊκής Ένωσης και της Ευρωπαϊκής Επιτροπής στην υπόθεση της Διακήρυξης της Μπολώνιας. Στο κείμενο που παρουσίασαν οι Ιταλοί στην Μπολώνια, προβλεπόταν ουσιαστικός ρόλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης στην περαιτέρω υλοποίηση της Διακήρυξης. Αυτό από πρώτη όψη ήταν παράδοξο, εφ' όσον η Διακήρυξη επρόκειτο να υπογραφεί και από χώρες εκτός της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Η εξήγηση που δόθηκε από τους Ιταλούς είχε να κάνει αφ' ενός μεν με το ότι οι περισσότερες από τις υπόλοιπες χώρες επιδιώκουν ούτως ή άλλως την ένταξή τους στην Ευρωπαϊκή Ένωση, αφ' ετέρου δε με το ότι οι μηχανισμοί της Ευρωπαϊκής Ένωσης, όπως επίσης και οι οικονομικές δυνατότητές της, θα μπορούσαν να διασφαλίσουν την πιο γρήγορη και αποτελεσματική υλοποίηση των στόχων.

Πολλές χώρες, μεταξύ των οποίων και η Ελλάδα, διατύπωσαν την αντίθεσή τους στην εμπλοκή της Ευρωπαϊκής Ένωσης και της Ευρωπαϊκής Επιτροπής στην όλη διαδικασία. Οι λόγοι της αντίθεσης ήταν βασικά τρεις:

α) Ο πρώτος λόγος είχε να κάνει με την αναγκαιότητα να αποκτήσει η πρωτοβουλία της Μπολώνιας την ευρύτερη δυνατή βάση αναφοράς σε ό,τι αφορά τις εμπλεκόμενες χώρες. Η ιδέα του Ευρωπαϊκού Χώρου Ανώτατης Εκπαίδευσης υπερβαίνει (ή οφείλει να υπερβαίνει) τα όρια της σημερινής ή και της αυριανής Ευρωπαϊκής Ένωσης. Η Διακήρυξη της Μπολώνιας πρέπει να λειτουργήσει ως μία ανοιχτή πρόσκληση και ως μία διαρκής πρόκληση προς όλες τις χώρες που συγκροτούν σήμερα την έννοια της Ευρώπης. Και, αναμφιβόλως, η συσχέτιση της όλης ιδέας και της πρωτοβουλίας με την Ευρωπαϊκή Ένωση εξασθενίζει την προοπτική αυτή.

β) Ο δεύτερος λόγος της αντίθεσης είχε να κάνει με την επιθυμία των περισσότερων χωρών να είναι εμφανής στη Διακήρυξη της Μπολώνιας η διάσταση που έχει να κάνει με τις κοινωνικές, ανθρωπιστικές και δημοκρατικές αξίες της Ευρώπης και να μην εμφανίζεται ως κυρίαρχη η διάσταση που αναφέρεται στα ζητήματα της απασχολησιμότητας και της παγκοσμιοποίησης (βλ. παράγραφο Δ των επεξηγηματικών σχολίων). Κρίθηκε λοιπόν ότι η σύνδεση του όλου εγχειρήματος με την Ευρωπαϊκή Ένωση υπερτονίζει τη δεύτερη συνιστώσα και για τον λόγο αυτό έπρεπε να αποφευχθεί.

γ) Ο τρίτος τέλος λόγος της αντίθεσης είχε να κάνει με μία γενικότερη αντίληψη που επικράτησε στην Μπολώνια, σύμφωνα με την οποία έπρεπε εξ αρχής να αποτραπούν και να εκμηδενιστούν οι κίνδυνοι για ηγεμονίες ή κηδεμονίες σε σχέση με την πρωτοβουλία για τη δημιουργία του Ευρωπαϊκού Χώρου Ανώτατης Εκπαίδευσης. Ήταν δε νωπή η γεύση από τις ηγεμονικές τάσεις που προς στιγμή είχαν εκδηλωθεί με τη Διακήρυξη της Σορβόνης, με τις οποίες δεν φαίνεται να ήταν αμέτοχη η Ευρωπαϊκή Επιτροπή. Μέσα σε αυτό ακριβώς το κλίμα αποφασίστηκε ότι οι 29, προς το παρόν, χώρες θα προχωρήσουν στην υλοποίηση της πρωτοβουλίας της Μπολώνιας χωρίς κηδεμονίες και χωρίς Διευθυντήρια.

Για τους παραπάνω ακριβώς λόγους, η αρχική διατύπωση που παρουσίασαν οι Ιταλοί στην προτελευταία παράγραφο του κειμένου “To that end, we will pursue the ways of intergovernmental co-operation, together with those in the framework of the European Union (where applicable, on the basis of the subsidiarity principle and availing ourselves of the Strengthened Co-operation Instrument) and of the other governmental and non governmental European organisations with competence on higher education” αντικαταστάθηκε με τη διατύπωση “To that end, we will pursue the ways of intergovernmental co-operation, together with those

of non governmental European organisations with competence on higher education” [12]. Η αναφορά στους άλλους κυβερνητικούς οργανισμούς απαλείφθηκε ως πλεονασμός.

Εκείνο που έχει σημασία να σημειωθεί εν προκειμένω είναι η οργή που προκάλεσε η απόφαση αυτή των Υπουργών στον παριστάμενο εκπρόσωπο της Ευρωπαϊκής Ένωσης Domenico Lenarduzzi, τότε Γενικό Διευθυντή της Διεύθυνσης XXII, ο οποίος δήλωσε ότι η Ευρωπαϊκή Ένωση είναι ιδιαίτερα ενοχλημένη από τον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζεται από τους Υπουργούς Παιδείας 15 χωρών που είναι ήδη μέλη της και 14 ακόμη χωρών που σήμερα χτυπούν την πόρτα της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Σήμερα, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή συμμετέχει στις διαδικασίες υλοποίησης της Διακήρυξης της Μπολώνιας. Συμμετέχει όμως ως ισότιμος εταίρος. Η πρωτοβουλία της Μπολώνιας υλοποιείται σήμερα μέσω μίας ευρείας συντονιστικής ομάδας, στην οποία συμμετέχουν οι εκπρόσωποι των 29 χωρών και επιπλέον η Οργάνωση Ευρωπαϊκών Πανεπιστημίων (CRE), η Συνομοσπονδία των Συνόδων Πρυτάνεων των χωρών – μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Confederation), η Ένωση των φοιτητικών οργανώσεων των Ευρωπαϊκών χωρών, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή και το Συμβούλιο της Ευρώπης.

ΟΙ ΥΠΟΥΡΓΟΙ ΠΟΥ ΥΠΕΓΡΑΨΑΝ ΤΗ ΔΙΑΚΗΡΥΞΗ ΤΗΣ ΜΠΟΛΩΝΙΑΣ

Caspar EINEM
Minister of Science and Transport
(Austria)

Gerard SCHMIT
Director General of French Community
Ministry for Higher Education and Research
(Belgium)

Jan ADE
Director General
Ministry of the Flemish Community
Department of Education
(Belgium)

Anna Maria TOTOMANOVA
Vice Minister of Education and Science
(Bulgaria)

Eduard ZEMAN
Minister of Education, Youth and Sport
(Czech Republic)

Margrethe VESTAGER
Minister of Education
(Denmark)

Tonis LUKAS
Minister of Education
(Estonia)

Maija RASK
Minister of Education and Science
(Finland)

Claude ALLEGRE
Minister of National Education,
Research and Technology
(France)

Wolf-Michael CATENHUSEN
Parliamentary State Secretary
Federal Ministry of Education and Research
(Germany)

Ute ERDSIEK-RAVE
Minister of Education, Science, Research
and Culture of the Land Schleswig-Holstein
(Permanent Conference of the Ministers
of Culture of the German Länders)

Gherassimos ARSENIS
Minister of National Education and Religious
Affairs
(Greece)

Adam KISS
Deputy State Secretary for Higher
Education and Science
(Hungary)

Gudridur SIGURDARDOTTIR
Secretary General
Ministry of Education, Science and Culture
(Iceland)

Pat DOWLING
Principal Officer
Ministry for Education and Science
(Ireland)

Ortensio ZECCHINO
Minister of University and Scientific
and Technological Research
(Italy)

Tatiana KOKE
State Minister of Higher Education and
Science
(Latvia)

Kornelijus PLATELIS
Minister of Education and Science
(Lithuania)

Erna HENNICOT-SCHOEPGES
Minister of National Education and
Vocational Training
(Luxembourg)

Louis GALEA
Minister of Education
(Malta)

Loek HERMANS
Minister of Education, Culture and Science
(the Netherlands)

Jon LILLETUN
Minister of Education, Research and
Church Affairs
(Norway)

Wilibald WINKLER
Under Secretary of State of National
Education
(Poland)

Eduardo Marçal GRILO
Minister of Education
(Portugal)

Andrei MARGA
Minister of National Education
(Romania)

Milan FTACNIK
Minister of Education
(Slovak Republic)

Pavel ZGAGA
State Secretary for Higher Education
(Slovenia)

D. Jorge FERNANDEZ DIAZ
Secretary of State of Education, Universities,
Research and Development
(Spain)

Agneta BLADH
State Secretary for Education and Science
(Sweden)

Charles KLEIBER
State Secretary for Science and Research
(Swiss Confederation)

Baroness Tessa BLACKSTONE of Stoke
Newington
Minister of State for Education and
Employment
(United Kingdom)

Η ΔΙΑΚΗΡΥΞΗ ΤΗΣ ΜΠΟΛΩΝΙΑΣ ΚΑΙ Η ΠΟΡΕΙΑ ΠΡΟΣ ΤΗ ΣΥΝΟΔΟ ΚΟΡΥΦΗΣ ΤΩΝ ΥΠΟΥΡΓΩΝ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΤΟΝ ΜΑΪΟ ΤΟΥ 2001 ΣΤΗΝ ΠΡΑΓΑ

Εισαγωγικά

1. Ολόκληρη σχεδόν η Ευρώπη σήμερα - Υπουργεία Παιδείας, πανεπιστήμια και λοιπά ιδρύματα ανώτατης εκπαίδευσης, διαπανεπιστημιακές οργανώσεις, ευρωπαϊκές φοιτητικές οργανώσεις, ευρωπαϊκοί οργανισμοί όπως η Ευρωπαϊκή Ένωση και το Συμβούλιο της Ευρώπης, αλλά και όλοι όσοι ασχολούνται με τα ζητήματα της ανώτατης εκπαίδευσης - θα έλεγε κανείς ότι χορεύουν στους ρυθμούς που έχει καθορίσει η Διακήρυξη που υπέγραψαν πριν από ένα περίπου χρόνο στη Μπολόνια οι Υπουργοί Παιδείας 29 Ευρωπαϊκών χωρών. Αυτό με απλά λόγια σημαίνει ότι στην Ευρώπη πραγματοποιείται εδώ και ενάμιση χρόνο ένας ζωντανός διάλογος γύρω από τους στόχους της Διακήρυξης της Μπολόνιας και τις προοπτικές που ανοίγονται για την ευρωπαϊκή ανώτατη εκπαίδευση. Πρόκειται δε για ένα διάλογο ζωντανό, που σε πολλές περιπτώσεις γίνεται και έντονος, μέσα από τον οποίο όμως ο καθένας προσπαθεί να αναλύσει τα δεδομένα, να εντοπίσει τα προβλήματα, να επισημάνει τους πιθανούς κινδύνους, και εν τέλει να συμβάλει στη διαμόρφωση ενός αποτελέσματος που θα αποφέρει τα μέγιστα δυνατά οφέλη στην κάθε χώρα χωριστά αλλά και στην Ευρώπη ως σύνολο.

2. Δεν χωράει αμφιβολία ότι η Ελλάδα έχει μείνει πολύ πίσω σε ό,τι αφορά το σχετικό διάλογο και τις ανάλογες πρωτοβουλίες. Το Υπουργείο Παιδείας προσπαθεί να συμμετέχει ενεργά σε όλες τις σχετικές ευρωπαϊκές διεργασίες, πλην όμως δεν έχει γίνει δυνατό να πραγματοποιηθεί μία ουσιαστική συζήτηση μέσα στο χώρο της ανώτατης εκπαίδευσης για το σύνολο των ζητημάτων που έχουν τεθεί με τη Διακήρυξη της Μπολόνιας. Η ειρωνεία στην όλη υπόθεση είναι ότι η Ελλάδα έπαιξε έναν αποφασιστικό ρόλο στη διαμόρφωση της τελικής διατύπωσης της Διακήρυξης της Μπολόνιας, τόσο στην προκαταρκτική φάση των συζητήσεων όσο και κατά τις κρίσιμες συζητήσεις που πραγματοποιήθηκαν τη μέρα πριν από την υπογραφή του τελικού κειμένου από τους Υπουργούς των 29 χωρών.

3. Με το σημείωμα αυτό γίνεται μία προσπάθεια να αποσαφηνιστούν ορισμένα ζητήματα γύρω από τη Διακήρυξη της Μπολόνιας και τους στόχους της, ενώ παράλληλα επιχειρείται και μία αναγκαστικά συνοπτική παρουσίαση του κλίματος μέσα στο οποίο αναπτύσσεται ο σχετικός ευρωπαϊκός διάλογος σήμερα. Όπως θα εξηγηθεί και στη συνέχεια, οι σχετικές συζητήσεις, τόσο σε εθνικό όσο και σε ευρωπαϊκό επίπεδο, έχουν εισέλθει σε μία φάση κορύφωσης, καθώς οδεύουμε προς τη Σύνοδο Κορυφής των Υπουργών Παιδείας που θα πραγματοποιηθεί τον Μάιο του 2001 στην Πράγα και στην οποία θα συζητηθεί η όλη πορεία στο πλαίσιο της Διακήρυξης της Μπολόνιας. Είναι αυτονόητο ότι η Ελλάδα δεν μπορεί να παρακολουθεί τις εξελίξεις απαθής. Το σημείωμα αυτό λοιπόν φιλοδοξεί να συμβάλει αφ' ενός μεν στην αποσαφήνιση των δεδομένων, αφ' ετέρου δε στη διαμόρφωση ενός πλαισίου για τα ζητήματα που θα πρέπει να αποτελέσουν και στην Ελλάδα το αντικείμενο της σχετικής συζήτησης.

Οι στόχοι και τα κεντρικά σημεία της Διακήρυξης της Μπολόνιας

4. Η Διακήρυξη της Μπολόνιας έχει ως κεντρικό στόχο τη δημιουργία του **Ευρωπαϊκού Χώρου Ανώτατης Εκπαίδευσης (European Higher Education Area)**, μέσω του οποίου και μόνο εκτιμάται ότι μπορεί να διασφαλιστεί αφ' ενός μεν η **διεθνής ανταγωνιστικότητα** της Ευρωπαϊκής ανώτατης εκπαίδευσης μέσα σε συνθήκες παγκοσμιοποίησης της οικονομίας

και της γνώσης, αφ' ετέρου δε η αποτελεσματική σύνδεση της ανώτατης εκπαίδευσης με τις ανάγκες της **κοινωνίας** αλλά και της **αγοράς εργασίας** στην Ευρώπη.

5. Η Διακήρυξη της Μπολώνιας δεν αποσκοπεί στη διαμόρφωση ενός ενιαίου ευρωπαϊκού συστήματος ανώτατης εκπαίδευσης. Αποσκοπεί απλώς στη **σταδιακή σύγκλιση** των γενικών δομικών χαρακτηριστικών των εθνικών συστημάτων ανώτατης εκπαίδευσης, έτσι ώστε να διαμορφωθεί ένα **κοινό πλαίσιο** διάρθρωσης και λειτουργίας τους που θα διασφαλίζει τη **συγκρισιμότητα** (comparability) και την **αναγνωσιμότητα** (readability) των ιδιαίτερων στοιχείων τους και των χαρακτηριστικών τους.

6. Η Διακήρυξη της Μπολώνιας έχει στο επίκεντρό της έξι σημεία:

- Την **κινητικότητα** φοιτητών και επιστημόνων, με μεγιστοποίηση των παρεχόμενων δυνατοτήτων, με βελτιστοποίηση των όρων και προϋποθέσεων, με ελαχιστοποίηση των εμποδίων και δυσκολιών. Ήδη μάλιστα, η Γαλλία είχε προσδιορίσει την υπόθεση της κινητικότητας ως την προτεραιότητά της στη διάρκεια της Προεδρίας της στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Σημαντικό ρόλο στην προώθηση της υπόθεσης της κινητικότητας αναμένεται να παίξει και το Συμπλήρωμα Διπλώματος (**Diploma Supplement**), το οποίο σε αρκετές χώρες έχει ήδη θεσμοθετηθεί.
- Τη **διεύρυνση, γενίκευση, και επέκταση** του συστήματος αναγνώρισης διδακτικών μονάδων (**ECTS Extension**) με την προσμέτρηση μονάδων που αποκτώνται και στο εσωτερικό της κάθε χώρας, ακόμα όμως και μέσα από άτυπες μορφές εκπαίδευσης ή και μέσω πρακτικής και επαγγελματικής εμπειρίας. Στην ουσία, το σύστημα αναγνώρισης διδακτικών μονάδων θα πάψει να έχει ως αποκλειστική χρησιμότητα τη διευκόλυνση της κινητικότητας φοιτητών μεταξύ των διαφόρων χωρών, αλλά επιδιώκεται να μπορεί να χρησιμοποιείται και για τη διευκόλυνση της εσωτερικής κινητικότητας, όπως επίσης και για την υλοποίηση θεσμών διαβίου εκπαίδευσης.
- Τη διαμόρφωση όρων και προϋποθέσεων ανάπτυξης **υπερεθνικών** (transnational) εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων μέσω συνεργασιών τύπου franchising. Το σημείο αυτό αποσκοπεί στην ουσία στο να διευκολύνει την ευρωπαϊκή ανώτατη εκπαίδευση στην ανάπτυξη εκτός Ευρώπης, και στον ευρύτερο διεθνή χώρο, εκπαιδευτικών πρωτοβουλιών σε ανταγωνιστική βάση, κυρίως σε σχέση με τις ΗΠΑ. Η ανάπτυξη όμως της λογικής των πρωτοβουλιών τύπου franchising έχει φέρει στην επιφάνεια το πρόβλημα που αντιμετωπίζουν τα τελευταία χρόνια στην Ευρώπη κυρίως οι μεσογειακές χώρες, και με ιδιαίτερη έμφαση η Ελλάδα και η Πορτογαλία, οι οποίες δέχονται μία όλο και πιο έντονη **επίθεση εξαγωγής εκπαιδευτικών υπηρεσιών ανώτατου επιπέδου**, κυρίως από Βρετανικά αλλά και από Γαλλικά Πανεπιστήμια. Το θέμα πλέον έχει έλθει στο επίκεντρο των προβληματισμών στο πλαίσιο της Διακήρυξης της Μπολώνιας, και ήδη αναζητούνται οι κατάλληλες ενέργειες, προϋποθέσεις και ασφαλιστικές δικλείδες ώστε να ανακοπεί ή έστω να περιοριστεί μέσα σε ελεγχόμενα πλαίσια η τάση αυτή. Στόχος είναι να αποτραπούν, αφ' ενός μεν η διαφαινόμενη εμπορευματοποίηση της παρεχόμενης μέσω τέτοιων διαδικασιών ανώτατης εκπαίδευσης, αφ' ετέρου δε οι ποιοτικές εκπτώσεις οι οποίες χαρακτηρίζουν τις γνωστές μέχρι σήμερα πρωτοβουλίες στις μεσογειακές χώρες. Τα παραπάνω αποτελούν και τα κεντρικά σημεία της σχετικής ανάλυσης που έχει υποβάλει στη Συνομοσπονδία των Συνόδων Πρυτάνεων των χωρών – μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης ο Πρόεδρος της Πορτογαλίας Sergio Machado dos Santos, πρώην Πρύτανης του Πανεπιστημίου του Minho.
- Την ανάπτυξη της ευρωπαϊκής συνεργασίας στον τομέα της διασφάλισης και αξιολόγησης της **ποιότητας** της ανώτατης εκπαίδευσης. Ήδη, οδηγούμαστε σε μία ευρύτερη συνεννόηση ανάμεσα στις ευρωπαϊκές χώρες ως προς το ζήτημα της ποιότητας της ανώτατης εκπαίδευσης. Από τον περασμένο Μάρτιο 2000 έχει συσταθεί το Ευρωπαϊκό Δίκτυο για τη Διασφάλιση της Ποιότητας στην Ανώτατη Εκπαίδευση (ENQA – European Network for

Quality Assurance in Higher Education), στο οποίο συμμετέχουν όλες οι ευρωπαϊκές χώρες με τα εθνικά τους κέντρα αξιολόγησης της ποιότητας ή με τα Υπουργεία Παιδείας. Στο δίκτυο συμμετέχει και το Ελληνικό Υπουργείο Παιδείας με τον Ειδικό Γραμματέα Πανεπιστημιακής Εκπαίδευσης Δ. Κλάδη. Η εξέλιξη αυτή πάντως δείχνει ότι και η Ελλάδα πρέπει να προχωρήσει στη θεσμοθέτηση ενός ανάλογου εθνικού συστήματος αξιολόγησης, μια και είναι από τις ελάχιστες ευρωπαϊκές χώρες που δεν διαθέτουν τέτοιο σύστημα. Άλλωστε, ήδη, τα περισσότερα Πανεπιστήμια και ΤΕΙ στην Ελλάδα έχουν πραγματοποιήσει διαδικασίες αξιολόγησης με εξωτερικούς κριτές, είτε μέσω του σχετικού προγράμματος του 1ου ΕΠΕΑΕΚ, είτε συμμετέχοντας στο πρόγραμμα αξιολόγησης που εκτελεί κάθε χρόνο η Οργάνωση των Ευρωπαϊκών Πανεπιστημίων (CRE).

- Την ανάπτυξη της **Ευρωπαϊκής Διάστασης** της ανώτατης εκπαίδευσης, κυρίως μέσω της ανάπτυξης ενεργών και αποτελεσματικών συνεργασιών μεταξύ των χωρών αλλά και μεταξύ των πανεπιστημίων και των λοιπών ιδρυμάτων ανώτατης εκπαίδευσης των διαφόρων χωρών, για την αντιμετώπιση των κοινών και μείζονος σημασίας προβλημάτων, αλλά και για την αναζήτηση κοινών στόχων και στρατηγικών.
- Τη διαμόρφωση ενός **κοινού πλαισίου ανώτατων σπουδών** που θα περιέχει ένα πρώτο κύκλο σπουδών (προπτυχιακό) με ορατή συνάφεια προς την ευρωπαϊκή αγορά εργασίας και με ελάχιστη διάρκεια τριών ετών, και ένα δεύτερο κύκλο σπουδών (μεταπτυχιακό) που θα οδηγεί σε ένα ή και σε δύο τίτλους σπουδών (master και διδακτορικό) για την παρακολούθηση του οποίου προϋπόθεση είναι η ολοκλήρωση του πρώτου κύκλου σπουδών.

Η Διακήρυξη της Μπολώνιας και το «νέο σύστημα» των τίτλων σπουδών

7. Στην Ελλάδα, το τελευταίο σημείο είναι το μόνο που έχει αποτελέσει αντικείμενο συζήτησης σχετικά με τη Διακήρυξη της Μπολώνιας. Και μάλιστα, πρόκειται για μία συζήτηση που αποτελεί προέκταση της αντίστοιχης συζήτησης που είχε ακολουθήσει τη Διακήρυξη της Σορβόνης που είχε υπογραφεί από τη Γαλλία, το Ηνωμένο Βασίλειο, την Ιταλία και τη Γερμανία το 1998. Συνηθίζεται δε να παρουσιάζεται με την περίπου συνθηματική μορφή «Σύστημα 3-5-8», υπονοώντας ένα σύστημα σπουδών που περιέχει ένα βασικό προπτυχιακό πανεπιστημιακό τίτλο σπουδών (bachelor) που χορηγείται ύστερα από σπουδές διάρκειας 3 ετών, ένα πρώτο μεταπτυχιακό τίτλο σπουδών (master) που χορηγείται ύστερα από πρόσθετες σπουδές διάρκειας 2 ακόμη ετών, και, τέλος, ένα δεύτερο μεταπτυχιακό τίτλο σπουδών (διδακτορικό δίπλωμα) που χορηγείται ύστερα από 3 ακόμα χρόνια. Είναι δε χαρακτηριστικό ότι οι συζητήσεις στην Ελλάδα γίνονται συνήθως με βάση την αυτονόητη για όλους παραδοχή ότι πρόκειται για ένα σύστημα το οποίο επιδιώκει να επιβάλει στην Ελλάδα η Ευρωπαϊκή Ένωση (ή κάποιο Διευθυντήριό της).

8. Η πραγματικότητα όμως είναι πολύ διαφορετική. Κανένας δεν προσπαθεί να επιβάλει κάτι στην Ελλάδα. Και πολύ περισσότερο η Ευρωπαϊκή Ένωση ή κάποιο Διευθυντήριο. Η Διακήρυξη της Μπολώνιας υπογράφηκε από 29 ευρωπαϊκές χώρες, και όχι μόνο από τις 15 χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Μάλιστα, απαλείφθηκαν από το τελικό κείμενο της Διακήρυξης όλες οι αναφορές που επεφύλασσαν έναν ειδικό ρόλο στην Ευρωπαϊκή Ένωση για την περαιτέρω υλοποίηση της Διακήρυξης. Κι αυτό έγινε με πρωτοβουλία αρκετών χωρών μεταξύ των οποίων και η Ελλάδα. Και μάλιστα, αυτό ήταν κάτι που προκάλεσε την έντονη αντίδραση, έως και οργή, των εκπροσώπων της Ευρωπαϊκής Ένωσης στην Μπολόνια.

9. Αλλά και σε ό,τι αφορά το σύστημα των τίτλων σπουδών, τα πράγματα είναι πολύ διαφορετικά. Στη Διακήρυξη της Μπολώνιας δεν υπάρχει καμία αναφορά σε αριθμητικά στοιχεία του τύπου «3-5-8». Η μόνη αναφορά που υπάρχει αφορά τον βασικό τίτλο σπουδών (bachelor) του πρώτου πανεπιστημιακού κύκλου σπουδών (προπτυχιακού), ο οποίος ορίζεται ότι θα χορηγείται ύστερα από σπουδές που θα διαρκούν **τουλάχιστον** 3 χρόνια. Ούτε υποχρεωτικότητα της διάρκειας των 3 ετών προβλέπεται, ούτε όμως και αποκλείεται η ύπαρ-

ξη και δεύτερου προπτυχιακού τίτλου σπουδών, και μάλιστα χωρίς ο πρώτος τίτλος σπουδών να αποτελεί προϋπόθεση για τον δεύτερο. Σε ό,τι αφορά δε τον δεύτερο κύκλο σπουδών (μεταπτυχιακό), δεν υπάρχει καμία απολύτως αναφορά σε χρονικούς περιορισμούς για τη χορήγηση είτε του master είτε του διδακτορικού διπλώματος. Οι όποιες σχετικές αναφορές υπήρχαν στο αρχικό κείμενο της Διακήρυξης της Μπολώνιας απαλείφθηκαν τελικά ύστερα από επιμονή και της Ελλάδας.

10. Δεν υποστηρίζει βέβαια κανείς ότι δεν ανακύπτουν ζητήματα ακόμα και με τη συγκεκριμένη τελική διατύπωση της Διακήρυξης της Μπολώνιας ως προς το σημείο αυτό. Και αυτά τα ζητήματα αποτελούν ήδη αντικείμενο συζήτησης σε αρκετές ευρωπαϊκές χώρες. Πρόκειται όμως για συζητήσεις ψυχραιμης, που συνοδεύονται από αναλύσεις, επιχειρηματολογία και τεκμηρίωση. Πρόκειται για συζητήσεις που εστιάζονται ακριβώς στο κατά πόσο είναι **εφικτή** η εφαρμογή ενός τέτοιου συστήματος σε όλες τις χώρες και χωρίς να λαμβάνονται υπ' όψη οι **ιδιαιτερότητες** των συστημάτων τους αλλά και η **παράδοση** που υπάρχει στην κάθε χώρα και το όλο **κλίμα** που έχει διαμορφωθεί στον κάθε χώρο ανώτατης εκπαίδευσης. Σε άλλες πάλι περιπτώσεις, οι συζητήσεις εστιάζονται στο κατά πόσο ένα τέτοιο σύστημα είναι δυνατό να εφαρμοστεί **αδιακρίτως σε όλα τα γνωστικά πεδία**. Και αναφέρονται συνήθως οι δυσκολίες που παρουσιάζονται στα γνωστικά πεδία των μηχανικών και της ιατρικής. Όμως, αρκετοί Υπουργοί, μεταξύ των οποίων και ο Έλληνας Υπουργός Παιδείας Γ. Αρσένης, διατύπωσαν επιφύλαξη στο πρακτικό της υπογραφής της Διακήρυξης της Μπολώνιας ως προς το κατά πόσο είναι εφικτή η εισαγωγή του τίτλου bachelor ύστερα από σπουδές διάρκειας 3 τουλάχιστον ετών στα γνωστικά πεδία των μηχανικών και της ιατρικής.

11. Ενδεικτικές όμως του κλίματος που έχει διαμορφωθεί και του προβληματισμού που αναπτύσσεται σχετικά με το συγκεκριμένο ζήτημα σε μερικές χώρες είναι οι παρακάτω αναφορές στις εθνικές εκθέσεις που έχουν υποβάλει οι αντίστοιχες αντιπροσωπείες μετά τη συνάντηση της Λισαβώνας (στις 30 Ιουνίου 2000), όπου οι εθνικοί αντιπρόσωποι των 29 χωρών συζήτησαν την μέχρι τότε πορεία υλοποίησης της Διακήρυξης της Μπολώνιας:

Φινλανδία

Όπως προκύπτει από τη σχετική εθνική έκθεση, ο τίτλος bachelor ύστερα από σπουδές 3 ετών υπάρχει ήδη στη Φινλανδία, αλλά μόνο ως ενδιάμεσος προπτυχιακός τίτλος που ακολουθείται από τον δεύτερο προπτυχιακό τίτλο σπουδών που είναι ισοδύναμος με master. Σύμφωνα με την έκθεση λοιπόν, θα ήταν πολύ δύσκολο να αποκτήσει ο πρώτος τίτλος επαγγελματική αυτονομία στη Φινλανδία όπως προβλέπει η Διακήρυξη της Μπολώνιας. Αυτό προκαλεί ήδη την αντίθεση τόσο της Συνόδου των Πρυτάνεων των φινλανδικών πανεπιστημίων όσο και των ενώσεων των φοιτητών στα πανεπιστήμια. Ο μόνος φορέας που συμφωνεί χωρίς επιφυλάξεις με την προοπτική αυτή, σύμφωνα με την έκθεση, είναι η Σύνοδος των Πρυτάνεων των ιδρυμάτων που απαρτίζουν τον μη-πανεπιστημιακό τομέα, των αντίστοιχων δηλαδή με τα ελληνικά ΤΕΙ.

Ελβετία

Οι Ελβετοί Πρυτάνεις έχουν την άποψη ότι η εισαγωγή του τίτλου bachelor στο πανεπιστημιακό επίπεδο πρέπει να έχει αποκλειστικά επιστημονικά και ακαδημαϊκά χαρακτηριστικά και να αποσκοπεί μόνο στη διευκόλυνση της ακαδημαϊκής κινητικότητας. Διαφωνούν δηλαδή οι Ελβετοί Πρυτάνεις με την πρόβλεψη της Διακήρυξης της Μπολώνιας, σύμφωνα με την οποία το bachelor πρέπει να είναι στενά συνδεδεμένο με την επαγγελματική προοπτική των κατόχων του στην ευρωπαϊκή αγορά εργασίας. Θεωρούν ότι η σύνδεση αυτή θα προσδώσει μοιραία στις αντίστοιχες σπουδές χαρακτηριστικά επαγγελματικής κατάρτισης, γεγονός που θα θέσει σε κίνδυνο το απαιτούμενο υψηλό επιστημονικό επίπεδο της ακαδημαϊκής εκπαίδευσης.

Βέλγιο – Φλαμανδική Κοινότητα

Η σχετική εθνική έκθεση αναφέρει τα εξής: «Η ανταγωνιστικότητα της ευρωπαϊκής ανώτατης εκπαίδευσης μέσα σε ένα παγκόσμιο περιβάλλον είναι μία πολύ σύνθετη και πολύπλοκη υπόθεση, που δεν μπορεί να προσεγγίζεται με απλή αλλαγή των ονομασιών των ευρωπαϊκών πτυχίων και διπλωμάτων σύμφωνα με μία ορολογία που είναι ίσως ευρύτερα κατανοητή στον υπόλοιπο κόσμο. Δεν πρέπει άλλωστε να μας διαφεύγει το παράδοξο γεγονός ότι τα συστήματα ανώτατης εκπαίδευσης χωρών που έχουν ήδη υιοθετήσει τη συνδυασμένη δομή bachelor – master υποχρεώνονται σε αρκετές περιπτώσεις να ανέχονται μεγάλες διαφοροποιήσεις μεταξύ των μεμονωμένων ιδρυμάτων τους».

Ολλανδία

Όπως προκύπτει από τη σχετική εθνική έκθεση, και στην Ολλανδία ο τίτλος bachelor υπάρχει ήδη σήμερα, αλλά μόνο ως ενδιάμεσος τίτλος πριν από το master και χωρίς κατοχύρωση στην αγορά εργασίας. Για τον λόγο αυτό, υπάρχει έντονος προβληματισμός για το εάν πρέπει να αλλάξει αυτή η πραγματικότητα σύμφωνα με την πρόβλεψη της Διακήρυξης της Μπολώνιας και γιατί. Και παράλληλα, ανακύπτουν και άλλα συναφή ερωτήματα στο σχετικό διάλογο που διεξάγεται στην Ολλανδία: Πρέπει η λήψη του bachelor να αποτελεί προϋπόθεση για τη συνέχιση των σπουδών για τη λήψη του master ή πρέπει να είναι προαιρετική; Πρέπει ο σχεδιασμός των προγραμμάτων που οδηγούν στο bachelor και στο master να είναι ενιαίος ή πρέπει να προκύπτουν οι τίτλοι αυτοί από ανεξάρτητα προγράμματα;

12. Πέρα όμως από τους προβληματισμούς και τις συζητήσεις, υπάρχουν ορισμένες χώρες που ήδη έχουν προχωρήσει σε συγκεκριμένες νομοθετικές πρωτοβουλίες στο πλαίσιο της Διακήρυξης της Μπολώνιας, ενάμιση μόλις χρόνο μετά την υπογραφή της. Χαρακτηριστικές περιπτώσεις είναι η Ιταλία, η Γερμανία και η Γαλλία.

Ιταλία

Η Ιταλία προχώρησε σε αναμόρφωση της δομής των σπουδών στην ανώτατη εκπαίδευση, εφαρμόζοντας ένα σφικτό σύστημα της μορφής «3-5-8», σύμφωνα με το οποίο ο τίτλος «bachelor» χορηγείται ύστερα από σπουδές διάρκειας 3 ετών, ο μεταπτυχιακός τίτλος «master» χορηγείται ύστερα από πρόσθετες σπουδές διάρκειας 2 ετών, και τέλος το διδακτορικό δίπλωμα χορηγείται ύστερα από ερευνητική και συγγραφική εργασία διάρκειας 3 ακόμη ετών. Η Ιταλική Κυβέρνηση έδωσε στα Ιταλικά Πανεπιστήμια χρονικό περιθώριο μόλις ενός έτους για να προσαρμόσουν τα προγράμματά τους στο νέο σύστημα.

Γερμανία

Η Γερμανία προχωρεί και αυτή στην καθιέρωση ενός συστήματος σπουδών ανάλογου με αυτό που καθιέρωσε η Ιταλία. Το νέο σύστημα όμως θα ισχύει στη Γερμανία παράλληλα με το παλιό και εναπόκειται σε κάθε Πανεπιστήμιο να αποφασίσει το σύστημα που θα ακολουθήσει.

Γαλλία

Στη Γαλλία υπάρχει μία πανσπερμία συστημάτων σπουδών. Για να αντιμετωπίσει την κατάσταση και σε μία προσπάθεια προσαρμογής στο πλαίσιο της Μπολώνιας, η Γαλλία έκανε ένα πρώτο βήμα με τη θεσμοθέτηση του νέου τίτλου mastaire που είναι το αντίστοιχο του master. Ο νέος τίτλος δεν έχει προς το παρόν ακαδημαϊκή αυτονομία, αλλά λειτουργεί ως «ομπρέλα» που καλύπτει τρία από τα υπάρχοντα είδη τίτλων σπουδών στη Γαλλία: Το DESS, το οποίο είναι μεταπτυχιακό δίπλωμα για εφαρμοσμένα γνωστικά αντικείμενα, το DEA, το οποίο είναι

το μεταπτυχιακό δίπλωμα που οδηγεί στη συνέχεια στον διδακτορικό τίτλο, και τέλος όλα τα διπλώματα μηχανικών. Όταν σε πρόσφατη συνάντηση ρωτήθηκαν οι εκπρόσωποι του Γαλλικού Υπουργείου Παιδείας πώς διαβαθμίζουν τα διπλώματα μηχανικών (που τα καλύπτει όπως τονίστηκε το *mastaire*) στο πλαίσιο της Διακήρυξης της Μπολώνιας, απάντησαν ότι τα θεωρούν ως πρώτο μεταπτυχιακό τίτλο χωρίς να διαθέτουν ανάλογο προπτυχιακό τίτλο.

Το πεδίο εφαρμογής της Διακήρυξης της Μπολώνιας

13. Ένα από τα μείζονα ζητήματα που τέθηκαν στην Μπολώνια ήταν το πεδίο εφαρμογής της Διακήρυξης, και συγκεκριμένα το κατά πόσο αυτή θα αφορούσε τόσο τον πανεπιστημιακό όσο και τον μη – πανεπιστημιακό τομέα της ανώτατης εκπαίδευσης ή θα περιοριζόταν μόνο στον πανεπιστημιακό τομέα. Όσες ασάφειες και αν φάνηκε να υπάρχουν στην Μπολώνια, σήμερα, ύστερα από ενάμιση χρόνο, το τοπίο έχει ξεκαθαρίσει για όλες τις χώρες που διατηρούν σύστημα ανώτατης εκπαίδευσης με δύο τομείς, στις οποίες άλλωστε συγκαταλέγεται και η Ελλάδα. Όλες αυτές οι χώρες θεωρούν ότι η Διακήρυξη της Μπολώνιας αυτονόητα αφορά και τους δύο τομείς της ανώτατης εκπαίδευσης.

Οι πολιτικές δεσμεύσεις που απορρέουν από την υπογραφή της Διακήρυξης της Μπολώνιας

14. Όπως είναι γνωστό, η Διακήρυξη της Μπολώνιας υπογράφηκε από τους Υπουργούς Παιδείας 29 χωρών. Στις χώρες αυτές περιλαμβάνονται οι 15 χώρες - μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης και επιπλέον η Ελβετία, η Μάλτα, η Νορβηγία και η Ισλανδία, οι τρεις χώρες της Βαλτικής (Λιθουανία, Λετονία και Εσθονία), και από την περιοχή της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης η Ουγγαρία, η Τσεχία, η Σλοβακία, η Πολωνία, η Ρουμανία και η Βουλγαρία, ενώ από τον χώρο της πρώην Γιουγκοσλαβίας περιλαμβάνεται μόνο η Σλοβενία. Ήδη 6 ακόμα χώρες έχουν ζητήσει να προσχωρήσουν στη Διακήρυξη της Μπολώνιας. Πρόκειται για το Λιχτενστάιν, την Κύπρο, την Κροατία, τη Βοσνία-Ερζεγοβίνη, την Αλβανία και την Πρώην Γιουγκοσλαβική Δημοκρατία της Μακεδονίας. Τέλος, αναμένεται να εκδηλωθεί ανάλογο ενδιαφέρον τους προσεχείς μήνες και από 3 ακόμα χώρες, τη Ρωσία, την Ουκρανία και την Τουρκία.

15. Η **πολιτική δέσμευση** που έχουν αναλάβει οι Υπουργοί Παιδείας των 29 χωρών που υπέγραψαν τη Διακήρυξη της Μπολώνιας είναι να έχει επιτευχθεί **μέχρι το έτος 2010** η μέγιστη δυνατή σύγκλιση των εθνικών συστημάτων στο κοινό πλαίσιο που προσδιορίζει ο Ευρωπαϊκός Χώρος Ανώτατης Εκπαίδευσης. **Σύγκλιση όμως δεν σημαίνει ταύτιση**, σημαίνει διαμόρφωση όρων και προϋποθέσεων για να μπορούμε να συνεννοούμαστε, για να μπορούμε να συμπορευόμαστε, κυρίως όμως για να μπορούμε να επικοινωνούμε. Η Διακήρυξη της Μπολώνιας δεν συνιστά νομική δέσμευση για καμία Κυβέρνηση, αποτελεί απλώς την έκφραση της βούλησης των Κυβερνήσεων για επικοινωνία μεταξύ των χωρών και για μία ευρωπαϊκή ανώτατη εκπαίδευση πιο ισχυρή, πιο ανταγωνιστική μέσα στον παγκόσμιο στίβο της ανώτατης εκπαίδευσης.

16. Πραγματικά, η Διακήρυξη της Μπολώνιας δεν συνιστά νομική δέσμευση για τις Κυβερνήσεις. Δεν αποτελεί Οδηγία ή Σύσταση από αυτές που συνήθως εκπορεύονται από τις Βρυξέλλες. Δεν αποτελεί διακρατική, ούτε καν διαπανεπιστημιακή, συμφωνία. Κι όμως, στο διάστημα αυτών των 18 μηνών έχει δημιουργήσει μία **πρωτοφανή κινητικότητα** στο εσωτερικό των συστημάτων ανώτατης εκπαίδευσης, και μάλιστα όχι μόνο των 29 χωρών που προσυπέγραψαν τη Διακήρυξη. Πρόκειται για μία κινητικότητα που δεν έχει επιβληθεί από καμία νομική υποχρέωση. Αντίθετα, πρόκειται για μία κινητικότητα που δείχνει ότι οι στόχοι της Διακήρυξης της Μπολώνιας συγκροτούν ένα **πλαίσιο ώριμων αναγκαιοτήτων** για την ευρωπαϊκή ανώτατη εκπαίδευση σήμερα. Ακόμα περισσότερο όμως, πρόκειται για μία κινητικότητα που μοιάζει να απορρέει από τη συνειδητοποίηση της **ιστορικής πρόκλησης**, αλλά και

της **ιστορικής ευκαιρίας**, που αντιμετωπίζει σήμερα το ευρωπαϊκό σύστημα ανώτατης εκπαίδευσης.

17. Στο παγκόσμιο ανταγωνιστικό τοπίο σήμερα, η ευρωπαϊκή ανώτατη εκπαίδευση πρέπει να παίξει ένα ιστορικό ρόλο καθοριστικής σημασίας για το μέλλον αυτού που αποκαλούμε ανώτατη εκπαίδευση και πανεπιστήμιο. Η Ευρώπη οφείλει να μπει στον ανταγωνισμό αυτό με τα δικά της όπλα και με τους δικούς της όρους. Η ευρωπαϊκή ανώτατη εκπαίδευση θα πρέπει να προτάξει το δικό της μοντέλο απέναντι στο μοντέλο της υποταγής της ανώτατης εκπαίδευσης στους κανόνες του κέρδους και της εμπορευματοποίησης, απέναντι στο μοντέλο του άκριτου και αλόγιστου ασφυκτικού εναγκαλισμού της ανώτατης εκπαίδευσης από τα πλοκάμια της σύγχρονης τεχνολογίας, που και αυτός ο εναγκαλισμός αποσκοπεί κατά βάση στην εξυπηρέτηση των στόχων του κέρδους και της εμπορευματοποίησης της γνώσης. Το μοντέλο του εικονικού πανεπιστημίου, που ήδη χτίζουν οι μεγάλες πολυεθνικές επιχειρήσεις με μοναδικό στόχο την αύξηση του κέρδους και της παγκόσμιας επιρροής τους, δεν αποτελεί πλέον σενάριο επιστημονικής φαντασίας.

18. Το ευρωπαϊκό μοντέλο δεν μπορεί παρά να στηρίζεται στο μέτρο και στην ισορροπία. Κυρίως όμως, πρέπει να διαθέτει ικανότητες προσαρμογής στα σύγχρονα δεδομένα, τέτοιες που δεν θα ακυρώνουν τα ζωτικά χαρακτηριστικά του πανεπιστημίου ως θεσμού, ούτε θα αναιρούν την ακαδημαϊκή φύση και ουσία του. Τα σύγχρονα τεχνολογικά επιτεύγματα αποτελούν προϊόν της επιστημονικής προόδου, που κι αυτή με τη σειρά της είναι γέννημα των πανεπιστημίων και της έρευνας. Η αξιοποίηση της τεχνολογικής προόδου δεν είναι ποτέ δυνατό να γίνεται σε βάρος της ίδιας της υπόστασης του πανεπιστημίου, σε βάρος της ίδιας της φύσης του. Και, πολύ περισσότερο, δεν είναι δυνατό να αποσκοπεί στο κέρδος και στην απόκτηση ή συγκέντρωση εξουσίας μέσα από το κέρδος. Το ευρωπαϊκό μοντέλο, μέσα στον παγκόσμιο ανταγωνισμό της ανώτατης εκπαίδευσης, είναι το μέτρο και η ισορροπία ανάμεσα στα σύγχρονα επιτεύγματα της επιστήμης και της τεχνολογίας από τη μία μεριά και στις ζωτανές αξίες και αρχές της ευρωπαϊκής ανώτατης εκπαίδευσης που στηρίζονται στο τρίπτυχο «ακαδημαϊκό ήθος και ακαδημαϊκή ελευθερία», «δημοκρατία» και «ίσες ευκαιρίες πρόσβασης στην ανώτατη εκπαίδευση για όλους τους πολίτες ανεξάρτητα από ηλικία και κοινωνική προέλευση».

19. Η ευρωπαϊκή ανώτατη εκπαίδευση βρίσκεται σήμερα μπροστά σε μία πρόκληση. Η Διακήρυξη της Μπολώνιας σηματοδοτεί το χρέος των ευρωπαϊκών χωρών, το χρέος των ευρωπαϊκών ιδρυμάτων ανώτατης εκπαίδευσης, να ανταποκριθούν στην πρόκληση αυτή. Γιατί μπορούμε να δώσουμε την εναλλακτική απάντηση σήμερα. Η δε δημιουργία του Ευρωπαϊκού Χώρου Ανώτατης Εκπαίδευσης αποτελεί μία σημαντική προϋπόθεση για να μπορέσουμε να αναλάβουμε αυτό τον ιστορικό ρόλο. Για να μπορέσουμε όμως να ενώσουμε τις δυνάμεις μας, για να μπορέσουμε να εκμεταλλευτούμε τα συγκριτικά πλεονεκτήματα που απορρέουν από την ποικιλία και τον πλούτο των εμπειριών μας και των παραδόσεών μας, των νοοτροπιών μας και των συστημάτων μας, για να μπορέσουμε να διαμορφώσουμε τη νέα ευρωπαϊκή δυναμική και για να δημιουργήσουμε τη νέα προοπτική, πρέπει να μπορούμε να συνεννοούμαστε, πρέπει να μπορούμε να κατανοούμε ο ένας τον άλλο, πρέπει να μπορούμε να επικοινωνούμε, πρέπει να μπορούμε να γνωρίζουμε τα δυνατά και τα αδύνατα σημεία μας, **πρέπει η κάθε χώρα να γίνει κινητήρια δύναμη για όλες τις άλλες**. Και αυτές ακριβώς τις προϋποθέσεις επιδιώκει να διασφαλίσει ο Ευρωπαϊκός Χώρος Ανώτατης Εκπαίδευσης. Αυτή είναι και η δέσμευση που ανέλαβαν στην ουσία οι Υπουργοί Παιδείας των 29 χωρών τον Ιούνιο του 1999 στην Μπολόνια.

20. Στην καταληκτική παράγραφο της Διακήρυξης της Μπολώνιας αναφέρεται η υποχρέωση που έχουν αναλάβει οι 29 υπογράφουσες χώρες να πραγματοποιούν ορατά και σταθερά βήματα προς την κατεύθυνση της δημιουργίας του Ευρωπαϊκού Χώρου Ανώτατης Εκπαίδευσης. Στο πλαίσιο ακριβώς αυτό **θα πραγματοποιηθεί στις 18 και 19 Μαΐου 2001 στην Πράγα η Σύνοδος Κορυφής (Prague Summit) των Υπουργών Παιδείας των 29 χωρών**, προκειμένου να αξιολογηθεί η πορεία από την Μπολόνια στην Πράγα και προκειμένου να

προσδιοριστούν τα επόμενα βήματα. Στην Πράγα δεν θα συμφωνηθεί κάποια άλλη Διακήρυξη, ούτε προβλέπεται διαδικασία τροποποίησης της Διακήρυξης της Μπολώνιας. Στην Πράγα θα αξιολογηθεί η ενδιάμεση πορεία, θα καθοριστεί το πρόγραμμα δράσης για την επόμενη χρονική περίοδο, θα προσδιοριστεί η διάρκεια της επόμενης αυτής περιόδου και θα οριστεί και ο τόπος στον οποίο θα πραγματοποιηθεί η επόμενη Σύνοδος Κορυφής που θα αξιολογήσει την μέχρι τότε ενδιάμεση πορεία. Το πρόγραμμα δράσης αυτό θα αποτυπωθεί στο σχετικό ανακοινωθέν (communiqué) που προβλέπεται να εκδοθεί μετά την ολοκλήρωση των εργασιών της Συνόδου Κορυφής.

21. Στο πλαίσιο της πορείας προς της Σύνοδο Κορυφής της Πράγας, έχει έλθει στην επιφάνεια με αρκετή ένταση το ζήτημα της προσχώρησης και άλλων ευρωπαϊκών χωρών στη διακήρυξη της Μπολώνιας. Όπως ήδη τονίστηκε, 9 ακόμη χώρες έχουν εκφράσει την επιθυμία τους να προσχωρήσουν στον Ευρωπαϊκό Χώρο Ανώτατης Εκπαίδευσης. Από κάποιες ευρωπαϊκές χώρες έχει αρχίσει να εκφράζεται έντονος σκεπτικισμός για την αναγκαιότητα ή και για την αποτελεσματικότητα μίας διεύρυνσης χωρίς όρους. Η Ελλάδα πρέπει να έχει μία σαφή θέση στο κρίσιμο αυτό ζήτημα. Εάν συμφωνούμε ότι η ποικιλία, η πολυμορφία και, εν τέλει, ο πλούτος και η ζωντάνια των διαφορετικότητων και των ιδιαιτεροτήτων μας, των εμπειριών μας και των παραδόσεών μας αποτελούν τους καθοριστικούς παράγοντες για την ανάπτυξη της νέας ευρωπαϊκής δυναμικής, τότε η γεωγραφική διεύρυνση του Ευρωπαϊκού Χώρου Ανώτατης Εκπαίδευσης είναι μονόδρομος. Όσο για τους όρους προσχώρησης μίας νέας χώρας, αυτοί δεν μπορεί να είναι άλλοι από το ίδιο το περιεχόμενο της Διακήρυξης της Μπολώνιας. Με την έννοια ακριβώς αυτή, η Ελλάδα θα πρέπει να συμβάλει, μέσα και από τις κατάλληλες συμμαχίες, στη διεύρυνση του Ευρωπαϊκού Χώρου Ανώτατης Εκπαίδευσης με την ένταξη σε αυτόν όλων των ευρωπαϊκών χωρών που επιθυμούν να προσχωρήσουν στη Διακήρυξη της Μπολώνιας.

Το οργανωτικό πλαίσιο της πορείας από την Μπολώνια στην Πράγα

22. Η πορεία από την Μπολώνια στην Πράγα συντονίζεται από δύο όργανα, τα οποία επίσης έχουν και την ευθύνη της προετοιμασίας της Συνόδου Κορυφής της Πράγας:

- Το μεγαλύτερο και αντιπροσωπευτικό όργανο (***enlarged group***) αποτελείται από τους υπευθύνους κάθε χώρας για την υλοποίηση της Διακήρυξης της Μπολώνιας και επιπλέον από τους εκπροσώπους της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, της Οργάνωσης Ευρωπαϊκών Πανεπιστημίων (CRE - Association of European Universities), της Συνομοσπονδίας των Συνόδων Πρυτάνεων των χωρών – μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Confederation of European Union Rectors' Conferences), του Συμβουλίου της Ευρώπης και της Ένωσης των φοιτητικών οργανώσεων των Ευρωπαϊκών χωρών. Σημειώνεται ότι η Ελληνική Σύνοδος Πρυτάνεων συμμετέχει τόσο στην CRE όσο και στην Confederation. Το εν λόγω αντιπροσωπευτικό όργανο έχει την ευθύνη της γενικής εποπτείας της όλης διαδικασίας, όπως επίσης και του συντονισμού των σχετικών δράσεων στις επιμέρους χώρες και οργανώσεις.
- Το μικρότερο όργανο (***small group ή follow-up group***), το οποίο και έχει κυρίως εκτελεστικές αρμοδιότητες, αποτελείται από τους υπευθύνους των χωρών που είχαν ή θα έχουν την Ευρωπαϊκή Προεδρία κατά την περίοδο από την Μπολώνια στην Πράγα (δηλαδή της Φινλανδίας, της Πορτογαλίας, της Γαλλίας και της Σουηδίας), από τους υπεύθυνους της διοργανώτριας χώρας (δηλαδή της Δημοκρατίας της Τσεχίας), και ακόμα από τους εκπροσώπους της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, της CRE και της Confederation.

23. Εκπρόσωπος του Ελληνικού Υπουργείου Παιδείας στο αντιπροσωπευτικό όργανο είναι ο Ειδικός Γραμματέας Πανεπιστημιακής Εκπαίδευσης Δ. Κλάδης, ο οποίος είχε και την ευθύνη των συζητήσεων και διαπραγματεύσεων από ελληνικής πλευράς, τόσο κατά τη φάση

της προετοιμασίας της Διακήρυξης της Μπολώνιας όσο και κατά τη φάση των τελικών διατυπώσεων του κειμένου πριν από την υπογραφή του από τους Υπουργούς.

24. Στο πλαίσιο της πορείας προς τη Σύνοδο Κορυφής της Πράγας προγραμματίζονται εκδηλώσεις σε τρία επίπεδα, ως εξής:

- Της Συνόδου Κορυφής θα προηγηθεί η Σύνοδος (Convention) των Ευρωπαϊκών Ιδρυμάτων Ανώτατης Εκπαίδευσης, η οποία θα πραγματοποιηθεί στις 29 και 30 Μαρτίου 2001 στη Σαλαμάνκα της Ισπανίας και θα διοργανωθεί από κοινού από την CRE και την Confederation. Η Σύνοδος αυτή θα προετοιμάσει τη σχετική ακαδημαϊκή εισήγηση προς τους Υπουργούς και θα αποτελέσει το κεντρικό ευρωπαϊκό βήμα συζήτησης όλων των συναφών ζητημάτων σε ακαδημαϊκό επίπεδο. Η σχετική πρώτη ανακοίνωση για τη Σύνοδο έχει ήδη σταλεί σε όλα τα ευρωπαϊκά πανεπιστήμια από τις 14 Νοεμβρίου 2000. Σημειώνεται εν προκειμένω ότι στη Σύνοδο της Σαλαμάνκας μπορούν να συμμετάσχουν και τα ελληνικά ΤΕΙ, ρυθμίζοντας τη συμμετοχή τους είτε μέσω της αντίστοιχης ευρωπαϊκής οργάνωσής τους (EURASHE), είτε σε συνεννόηση με τη Σύνοδο Πρυτάνεων των ελληνικών ΑΕΙ. Συμπληρωματικά σημειώνεται ότι στις 31 Μαρτίου στη Σαλαμάνκα προβλέπεται να πραγματοποιηθεί η ιδρυτική καταστατική συνέλευση του νέου οργανωτικού σχήματος των ευρωπαϊκών πανεπιστημίων (European University Association) που θα προκύψει από τη συγχώνευση της CRE και της Confederation που έχει ήδη εγκριθεί από τη συντριπτική πλειοψηφία (άνω του 90%) των ευρωπαϊκών πανεπιστημίων.
- Πριν από την Σύνοδο της Σαλαμάνκας, θα πραγματοποιηθούν τρία θεματικά διεθνή σεμινάρια, ως εξής:
  - Σεμινάριο με θέμα: “Συστήματα Συσσώρευσης και Μεταφοράς Διδακτικών Μονάδων” (“Credit Accumulation and Transfer Systems”). Πραγματοποιήθηκε ήδη στη Λεϊρία της Πορτογαλίας στις 24 και 25 Νοεμβρίου 2000.
  - Σεμινάριο με θέμα: “Πανεπιστημιακοί Τίτλοι για Σπουδές Μικρής Διάρκειας” (“Short Cycle University Degrees”). Θα πραγματοποιηθεί στο Ελσίνκι της Φινλανδίας στις 16 και 17 Φεβρουαρίου 2001.
  - Σεμινάριο με θέμα: “Υπερεθνική Εκπαίδευση” (“Transnational Education”). Θα πραγματοποιηθεί στο Μάλμοε της Σουηδίας από 2 έως 4 Μαρτίου 2001.
- Στις επιμέρους χώρες οργανώνονται συνέδρια, συνδιασκέψεις και σεμινάρια για τα διάφορα ζητήματα που τίθενται με τη Συνδιάσκεψη της Μπολώνιας. Οι εκδηλώσεις αυτές απευθύνονται μεν στο εσωτερικό της κάθε χώρας, έχουν όμως διεθνή (ευρωπαϊκό) χαρακτήρα, καθώς αφ’ ενός μεν προσκαλούνται οι υπεύθυνοι όλων των χωρών, αφ’ ετέρου δε συμμετέχουν σε αυτές με εισηγήσεις τα πρόσωπα – κλειδιά που έχουν εμπλακεί είτε σε ευρωπαϊκό είτε σε εθνικό επίπεδο στη διαδικασία της Μπολώνιας. Στο πλαίσιο αυτό εντάσσεται το σχετικό Σεμινάριο που πραγματοποιείται στην Αθήνα στις 19 και 20 Ιανουαρίου 2001.
- Επίσης, περί το τέλος Μαρτίου ή τις αρχές Απριλίου προβλέπεται να πραγματοποιηθεί στη Στοκχόλμη της Σουηδίας το συνέδριο των φοιτητικών οργανώσεων των ευρωπαϊκών χωρών, προκειμένου να διαμορφωθούν οι θέσεις των φοιτητών για τα σχετικά με τη Διακήρυξη της Μπολώνιας θέματα εν όψει της Συνόδου Κορυφής της Πράγας.

Οι ευθύνες της Ελλάδας ενόψει και της Ελληνικής Προεδρίας του 2003

25. Ένα ζήτημα που έχει ιδιαίτερη σημασία για την Ελλάδα είναι ο καθορισμός του προγράμματος δράσης για την επόμενη χρονική περίοδο που θα αποφασιστεί στην Πράγα. Εάν συνεχιστεί η ακολουθούμενη μέχρι σήμερα πρακτική, η επόμενη χρονική περίοδος θα είναι

επίσης διετής και θα ολοκληρωθεί τον Μάιο του 2003, οπότε όμως η Ελλάδα θα έχει την Προεδρία της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Τούτο σημαίνει ότι η χώρα μας θα αναλάβει αυξημένες ευθύνες κατά τη χρονική αυτή περίοδο. Κατ' αρχήν θα συμμετέχει πλέον και στο μικρό συντονιστικό και εκτελεστικό όργανο (follow-up group). Παράλληλα όμως θα έχει και την ευθύνη της οργάνωσης ή συνδιοργάνωσης της μεθεπόμενης Συνόδου Κορυφής των Υπουργών Παιδείας των 29 ή των 38 χωρών τον Μάιο του 2003. Εάν αποφασιστεί να γίνει και η μεθεπόμενη Σύνοδος Κορυφής σε χώρα εκτός της Ευρωπαϊκής Ένωσης, τότε η Ελλάδα θα είναι απλώς συνδιοργανώτρια. Εάν όμως αποφασιστεί να πραγματοποιηθεί η μεθεπόμενη Σύνοδος Κορυφής σε χώρα – μέλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης, τότε λογικά η χώρα αυτή θα είναι η Ελλάδα ως προεδρεύουσα. Κατά συνέπεια, είναι βέβαιο ότι η Ελλάδα θα αναλάβει μεγαλύτερες ευθύνες μετά τη Σύνοδο της Πράγας κατά την επόμενη φάση υλοποίησης της Διακήρυξης της Μπολώνιας. Και τούτο σημαίνει ότι το Υπουργείο Παιδείας θα πρέπει, σε συνεργασία με τα ΑΕΙ και τα ΤΕΙ της χώρας, να βρει τις διαδικασίες εκείνες που θα κάνουν πιο αποτελεσματική τη λειτουργία μας κατά την επόμενη αυτή περίοδο.

ΒΑΣΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ ΑΝΑΦΟΡΑΣ ΓΙΑ ΤΗ ΔΙΑΚΗΡΥΞΗ ΤΗΣ ΜΠΟΛΩΝΙΑΣ

1. *The Bologna Declaration: The European Higher Education Area*
(19 June 1999)
2. *Trends in Learning Structures in Higher Education*
Guy Haug
Project report as background paper for the Bologna Conference
(final version 18 August 1999)
3. *The European Space for Higher Education*
Report for the Ministerial Meeting in the Bologna Conference
Dr. Kenneth Edwards
President, CRE
(19 June 1999)
4. *The Sorbonne Declaration: Follow-up and Implications*
Andris Barblan
Secretary General, CRE
Presentation to the XII Santander Group General Assembly
(17 April 1999)
5. *The Bologna Students Joint Declaration*
The reaction of the Students' Unions after the Bologna Conference
(29 June 1999)
6. *The Bologna Declaration: Enhancing the Transparency and Competitiveness of European Higher Education*
Marijk C. van der Wende
Centre for Higher Education Policy Studies (CHEPS)
Paper for the 4th Annual Conference of the Global Alliance for Transnational Education (GATE), Melbourne, Australia
29 September – 1 October 1999
7. *The European Higher Education Area*
An EAIE Comment
European Association for International Education
(November 1999)
8. *Visions of a European Future: Bologna and Beyond*
Guy Haug
Keynote address in the 11th EAIE Conference, Maastricht, Belgium
(2 December 1999)
9. *Bologna Declaration: An explanation*
CRE and Confederation of EU Rectors' Conferences
(29 February 2000)
10. *The Follow-up of the Bologna Declaration*
Pedro Lourtie

Conference of General Directors for Higher Education and Heads of the Rectors'
Conferences of European Union, Aveiro, Portugal,
(April 2000)

11. *Report for the Bologna Process*
Council of Europe
(30 June 2000)
12. *Country Reports on Implementation of Bologna Declaration*
Reports from 19 countries
(from 30 June 2000 up to the end of December 2000)
13. *Towards a Coherent European Higher Education Space: From Bologna to Prague*
Guy Haug and Christian Tauch
Preparatory Report for the "Trends II" Report for the Prague Ministerial Summit
14. *The Bologna Declaration and Engineering Education in Europe*
Denis McGrath
Registrar
Institution of Engineers in Ireland

ΒΑΣΙΚΕΣ ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΕΣ ΔΙΕΥΘΥΝΣΕΙΣ ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΗ ΔΙΑΚΗΡΥΞΗ ΤΗΣ ΜΠΟΛΩΝΙΑΣ

1. CRE (Association of European Universities) www.unige.ch/cre/
2. ESIB (The National Unions of Students in Europe) www.esib.org/prague

**REPUBLIC OF GREECE
MINISTRY OF EDUCATION**

Athens, 28 June 2000

Professor Dionyssis Kladis
Secretary for Higher Education
Ministry of Education
Mitropoleos 15, Athens 10185, Greece
Phone: 30-1-3246.748 / 3246.756
Fax: 30-1-3246.751
e-mail: kladis@ypepth.gr

STATE OF THE ART OF THE BOLOGNA PROCESS IN GREECE

The general elections in April, together with the change of the Minister of Education, have produced a delay in the planning and in the implementation of initiatives concerning the improvement of the Bologna process in Greece. Of course, the debate in the Greek universities has begun from the beginning of the current academic year. However, this debate was only kept to several meetings and forums as well as in the regular sessions of the Universities Rectors' Conference.

One preliminary remark is that Greece was one of the countries that faced with cautiousness or even with suspicion the Sorbonne Declaration two years ago. We can argue that the confusion about "what Sorbonne says and what it does not say" affected actually the climate in Greece in the route from Sorbonne to Bologna.

Concerning now the current debate in Greece, one can say that it is primarily dominated by three of the points appearing in the Bologna Declaration:

The **first** point has to do with the idea of a new degree structure. In Greece, there is a strong scepticism concerning the establishment of the bachelor degree after at least three years of studies. This scepticism takes the form of strong opposition, when the relevant discussions take place in technical universities and in faculties of engineering. It is quite interesting to add at this point that this front of opposition includes all the relevant partners: Professors, students and, furthermore, the Technical Chamber and the professional unions in the field of engineering.

The **second** point has to do with another strong opposition in the interior of the Greek higher education system, i.e. the opposition between the university and the non-university sector of higher education. We have to do with a quite intense phenomenon that has its roots and its reasons in the Greek Constitution and which is further fired from several judgements of the Supreme Court (Council of State) in Greece. This point is indirectly related with the Bologna Declaration, as the idea of a new degree structure covers both the two sectors of higher education. And this is still a problem in Greece.

The **third** point has to do with the phenomenon of the transnational education practices and its implications in Greece. It is well known that Greece is one of the countries that attract a large number of exporters of higher education, originating mostly in United Kingdom and United States. This case is considered in Greece as a step towards the privatisation of higher education. Further on, serious concern is paid to the fact that the great majority of the Greek “colleges” affiliated to foreign universities through franchising contracts do not guarantee for the appropriate quality of studies. Therefore, the affair of franchising is considered in Greece as an issue of commercialisation and of low quality standards.

In spite of the above situation, the Ministry of Education in Greece is preparing its plans for the coming months up to the Prague Conference. Our efforts focus on the need for a wide dissemination, throughout both the two sectors of higher education, of all the important documents concerning the Bologna Declaration. During the summer, the Ministry is going to prepare the translation of the Declaration in Greek language together with the appropriate analysis.

Before the end of December 2000, the Ministry is going to organise one or two national seminars on the Bologna process in co-operation with the Universities Rectors’ Conference and the Technological Institutes Presidents’ Conference. Our intention is to invite in this seminar a number of key persons to give some of the keynote presentations on the Bologna’s main issues, as well as to present the relevant initiatives in one or two specific countries in the form of case studies.

At the same time, the Ministry of Education is going to co-operate with the higher education institutions, in order to assure for their wider participation both in the thematic international seminars and in the academic meeting to be organised by CRE and the Confederation before the Prague meeting.

The efforts of the Greek Ministry of Education focus on the need for establishing the appropriate climate in the higher education system in Greece at the very first months of 2001, so that the discussions between the Ministry and the institutions will be much more effective than now.

Concerning finally the legislative level, the Ministry of Education is going to begin the discussions with the universities, which will result to a legislative reform concerning the triptych “autonomy – accountability – quality”. One of the major points of this reform will be the establishment of the national system for quality assessment and assurance in higher education, in relevance with the corresponding point of the Bologna Declaration and in the frame of the European Network for Quality Assurance in Higher Education. At the same time, the Greek government is engaged to settle the dispute between the two sectors of higher education.

**Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ
ΤΗΣ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑΣ ΤΗΣ ΜΠΟΛΩΝΙΑΣ
ΚΑΙ Η ΠΟΡΕΙΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΜΠΟΛΩΝΙΑ ΣΤΗΝ ΠΡΑΓΑ
ΚΑΙ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΡΑΓΑ ΣΤΟ ΒΕΡΟΛΙΝΟ**

Διονύσης Κλάδης

- *Καθηγητής στην Πολιτική της Ανώτατης Εκπαίδευσης
Τμήμα Κοινωνικής και Εκπαιδευτικής Πολιτικής Πανεπιστημίου Πελοποννήσου*
- *Πρώην Ειδικός Γραμματέας Πανεπιστημιακής Εκπαίδευσης
Υπουργείου Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων*
- *Προεδρεύων της Ομάδας Παρακολούθησης και Προώθησης
της Διαδικασίας της Μπολόνιας (Bologna Follow-Up Group)
κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Προεδρίας της Ευρωπαϊκής Ένωσης
(πρώτο εξάμηνο 2003)*

*Άρθρο που περιέχεται στο «Εκπαίδευση και Εκπαιδευτική Πολιτική
Μεταξύ Κράτους και Αγοράς», Δ. Γράβαρης, Ν. Παπαδάκης (επιμ.), Εκδόσεις Σαββά-
λα, Αθήνα, Δεκέμβριος 2004*

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Μία από τις θεμελιώδεις ενστάσεις που τέθηκαν από πολλές χώρες, αλλά και από τις εκφράσεις της κοινότητας της ανώτατης εκπαίδευσης σε Ευρωπαϊκό επίπεδο, μετά την υπογραφή της Διακήρυξης της Μπολόνιας το 1999, ήταν το εμφανές έλλειμμα που παρουσίαζε η Διαδικασία της Μπολόνιας (Bologna Process) ως προς την κοινωνική διάστασή της. Στα τέσσερα χρόνια που μεσολάβησαν μέχρι σήμερα, το ζήτημα της κοινωνικής διάστασης απέκτησε κυρίαρχη βαρύτητα, καθώς αποτέλεσε στην ουσία το επίκεντρο των πολιτικών και ιδεολογικών αντιπαράθεσεων ως προς τη Διαδικασία της Μπολόνιας και την πορεία για την οικοδόμηση του Ευρωπαϊκού Χώρου Ανώτατης Εκπαίδευσης (ΕΧΑΕ). Η κυρίαρχη αντίθεση στην αντιπαράθεση αυτή ήταν στην ουσία μεταξύ αφενός μεν της ανάδειξης της σημασίας της κοινωνικής διάστασης της Διαδικασίας της Μπολόνιας σε συνδυασμό με τη θεώρηση της ανώτατης εκπαίδευσης ως δημόσιου αγαθού και δημόσιας ευθύνης, αφετέρου δε της ανάδειξης της ανταγωνιστικότητας ως του πρωταρχικού στόχου της Διαδικασίας της Μπολόνιας.

Στο κείμενο αυτό θα προσπαθήσω να αναλύσω την πορεία από την Μπολόνια (1999) στην Πράγα (2001) και τώρα στο Βερολίνο (2003), επικεντρώνοντας ακριβώς στην "Κοινωνική Διάσταση". Αυτό σημαίνει ότι δεν θα προχωρήσω σε μία συνολική ανάλυση των κειμένων της Διακήρυξης της Μπολόνιας και του Κοινού Ανακοινωθέντος της Πράγας, ούτε και σε μία συνολική συσχέτισή τους με τις διαγραφόμενες προοπτικές για το νέο Κοινό Ανακοινωθέν του Βερολίνου, αλλά θα περιοριστώ στα στοιχεία εκείνα των κειμένων που αναδεικνύουν ακριβώς τα κοινωνικά χαρακτηριστικά του ΕΧΑΕ.

Στις 20 και 21 Ιουνίου 2003 στην Αθήνα, στη Συνάντηση της Ομάδας Παρακολούθησης και Προώθησης της Διαδικασίας της Μπολόνιας (Bologna Follow-Up Group), δηλαδή των εκπροσώπων όλων των χωρών και των Ευρωπαϊκών οργανισμών που συμμετέχουν στη Διαδικασία της Μπολόνιας, οριστικοποιήθηκε το σχέδιο του Κοινού Ανακοινωθέντος που θα συζητήσουν στο Βερολίνο στις 18 και 19 Σεπτεμβρίου 2003 οι Ευρωπαίοι Υπουργοί που έχουν την ευθύνη της ανώτατης εκπαίδευσης στις χώρες τους. Η οριστικοποίηση του σχεδίου αποτέλεσε κατά γενική ομολογία επιτυχία της Ελληνικής Προεδρίας, η οποία εξ αρχής είχε θέσει ως στόχο της αφενός μεν την αποτελεσματικότητα (δηλαδή την επίτευξη συμφωνίας πάνω στο σχέδιο πριν από το τέλος Ιουνίου 2003), αφετέρου δε την ευρεία συμμετοχικότητα στη διαδικασία διαμόρφωσης του σχεδίου.

Ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά αυτού του νέου Σχεδίου Κοινού Ανακοινωθέντος είναι ακριβώς η ανάδειξη της κυρίαρχης σημασίας της Κοινωνικής Διάστασης της Διαδικασίας της Μπολώνιας, κάτι που αποτυπώνεται κατά τρόπο σαφή σε διάφορα σημεία του κειμένου. Όπως όμως τονίστηκε ήδη, η σημασία της σημερινής πραγματικότητας δεν μπορεί να καταδειχθεί σε όλο της το βάθος εάν δεν αναλυθεί η πορεία από τη Μπολώνια μέχρι σήμερα. Πραγματικά, η αναδρομή στην τετράχρονη ιστορία της Διαδικασίας της Μπολώνιας από την οπτική της Κοινωνικής Διάστασης, θα μας βοηθήσει να εξαγάγουμε χρήσιμα συμπεράσματα.

Η ΔΙΑΚΗΡΥΞΗ ΤΗΣ ΜΠΟΛΩΝΙΑΣ (1999)

Είναι γνωστό ότι δεν υπήρχε καμία απολύτως αναφορά στην Κοινωνική Διάσταση στο κείμενο της Διακήρυξης της Μπολώνιας το 1999. Οι λόγοι γι' αυτό είναι πλήρως κατανοητοί, εάν δούμε ακριβώς τη Διακήρυξη της Μπολώνιας υπό το φως της τετράχρονης πλέον εμπειρίας μας. Πρώτος λόγος ήταν ότι ο κυρίαρχος στόχος στη Διακήρυξη της Μπολώνιας ήταν η ανταγωνιστικότητα του ΕΧΑΕ σε παγκόσμιο επίπεδο, και αυτή η λογική διέτρεχε ολόκληρο το κείμενο. Δεν υπήρχε χώρος για τίποτε άλλο. Δεύτερος λόγος ήταν ότι οι διαδικασίες που οδήγησαν στη Σύνοδο της Μπολώνιας το 1999 ήταν κάθε άλλο παρά συλλογικές ή συμμετοχικές. Η συμμετοχή στις διαδικασίες αυτές των χωρών που τελικά υπέγραψαν την ομώνυμη Διακήρυξη ήταν από περιορισμένη έως ανύπαρκτη. Και, βεβαίως, δεν υπήρξε κανενός είδους συμμετοχή των φοιτητών σε εκείνη την πρώτη φάση. Αυτό έχει ιδιαίτερη σημασία, όπως θα καταδειχθεί στη συνέχεια.

Η ΠΟΡΕΙΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΜΠΟΛΩΝΙΑ ΣΤΗΝ ΠΡΑΓΑ

Το χρονικό διάστημα μεταξύ Μπολώνιας και Πράγας χαρακτηρίστηκε από το άνοιγμα της συζήτησης για τη Διαδικασία της Μπολώνιας απ' άκρου σε άκρο της Ευρώπης και από την πιο ενεργό συμμετοχή των χωρών και των Πανεπιστημίων, αλλά κυρίως από τη συμμετοχή πλέον και των φοιτητών. Και τότε εμφανίστηκε η Κοινωνική Διάσταση στην ατζέντα της Διαδικασίας. Ως φυσική δε συνέπεια, εμφανίστηκε και στο Κοινό Ανακοινωθέν της Πράγας. Εντούτοις, θα πρέπει να συνειδητοποιήσουμε ότι η αναφορά στην Κοινωνική Διάσταση στο Κοινό Ανακοινωθέν της Πράγας δεν προέκυψε ως αποτέλεσμα μιας πλήρους και συστηματικής ανάλυσης, αλλά μέσα από μια σειρά παρεμβάσεων και προτάσεων για τροποποιήσεις του κειμένου από τους φοιτητές και από ορισμένες χώρες, μεταξύ των οποίων και η Ελλάδα, κατά τη διάρκεια των συζητήσεων που προηγήθηκαν της Συνόδου των Υπουργών. Αλλά και κατά τη διάρκεια των εργασιών της Συνόδου, οι αναφορές στη θεώρηση της ανώτατης εκπαίδευσης ως δημόσιου αγαθού και ως δημόσιας ευθύνης προέκυψαν ύστερα από έντονες παρεμβάσεις ορισμένων Υπουργών, μεταξύ των οποίων και του Έλληνα Υπουργού Πέτρου Ευθυμίου.

Σαν αποτέλεσμα αυτής της διαδικασίας, οι αναφορές στην Κοινωνική Διάσταση στο Κοινό Ανακοινωθέν της Πράγας εμφανίζονται στο κείμενο κατά έναν μάλλον ευκαιριακό τρόπο, κάθε άλλο παρά συστηματικό. Όμως αυτό δεν μειώνει στο ελάχιστο τη σημασία του Κοινού Ανακοινωθέντος της Πράγας, το οποίο για πρώτη φορά έθεσε επισήμως την Κοινωνική Διάσταση στην ατζέντα της Διαδικασίας της Μπολώνιας.

ΤΟ ΚΟΙΝΟ ΑΝΑΚΟΙΝΩΘΕΝ ΤΗΣ ΠΡΑΓΑΣ (2001)

Η Κοινωνική Διάσταση εμφανίστηκε στο Κοινό Ανακοινωθέν της Πράγας, τόσο ως γενική έννοια, όσο και ως αναφορά σε επιμέρους ζητήματα όπως η κινητικότητα και η διαβίου εκπαίδευση. Έχει όμως ενδιαφέρον να τονίσουμε εδώ το σημείο εκείνο του Κοινού Ανακοινωθέντος της Πράγας, στο οποίο οι Υπουργοί αναγνωρίζουν ότι η αναφορά τους στην ανάγκη να ληφθεί υπόψη η Κοινωνική Διάσταση της Διαδικασίας της Μπολώνιας υπενθυμίστηκε (was recalled) από τους φοιτητές. Αυτή η επισήμανση αναγνωρίζει στην ουσία την ευαισθησία των φοιτητών στα κοινωνικά ζητήματα, αλλά και τον εποικο-

δομητικό ρόλο που διαδραμάτισαν οι φοιτητές στην εξέλιξη της Διαδικασίας της Μπολώνιας, και ακόμη δικαιώνει το προηγούμενο επιχείρημά μου για τη σημασία που είχε η απουσία των φοιτητών στην ύπαρξη των κοινωνικών ελλειμμάτων στη Διακήρυξη της Μπολώνιας δύο χρόνια πριν.

Βεβαίως, και πέρα από την ανάδειξη της Κοινωνικής Διάστασης, ένα δεύτερο σημαντικό θέμα σε σχέση με το Κοινό Ανακοινωθέν της Πράγας είναι ότι έφερε στην ατζέντα και το θεμελιώδες ζήτημα της δημόσιας ευθύνης για την ανώτατη εκπαίδευση, αναφέροντας ρητά ότι «η ανώτατη εκπαίδευση πρέπει να θεωρείται δημόσιο αγαθό και αποτελεί και θα συνεχίσει να αποτελεί δημόσια ευθύνη».

Στην πράξη, το Κοινό Ανακοινωθέν της Πράγας υπήρξε το καθοριστικό πρώτο βήμα για την έναρξη της συζήτησης σε Ευρωπαϊκό επίπεδο για αυτά τα θέματα. Και για τον λόγο αυτό ακριβώς, στο Κοινό Ανακοινωθέν της Πράγας, οι Ευρωπαίοι Υπουργοί τόνισαν και την ανάγκη για την περαιτέρω προώθηση όλων αυτών των θεμάτων μέσα από ευρύτερη, βαθύτερη και συστηματική μελέτη και ανάλυση μέχρι την επόμενη Σύνοδό τους στο Βερολίνο το 2003, ζητώντας παράλληλα από την Ομάδα Παρακολούθησης και Προώθησης της Διαδικασίας να οργανώσει σχετικά σεμινάρια μελέτης και προβληματισμού.

Η ΠΟΡΕΙΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΡΑΓΑ ΣΤΟ ΒΕΡΟΛΙΝΟ

Σε αυτό το πλαίσιο, η Κοινωνική Διάσταση κατέλαβε κυρίαρχη θέση στην ατζέντα των συζητήσεων για την Διαδικασία της Μπολώνιας σε Ευρωπαϊκό επίπεδο κατά τη διετία 2001-2003. Ως ανταπόκριση στο κάλεσμα των Υπουργών στο Κοινό Ανακοινωθέν της Πράγας, η Κοινωνική Διάσταση όντως μελετήθηκε σε βάθος και με συστηματικό τρόπο σε μία σειρά από σεμινάρια που πραγματοποιήθηκαν στο πλαίσιο της Διαδικασίας της Μπολώνιας.

Οι πιο σημαντικές από αυτές τις εκδηλώσεις, όσον αφορά το συγκεκριμένο θέμα, ήταν το επίσημο Σεμινάριο της Διαδικασίας της Μπολώνιας για την Κοινωνική Διάσταση του Ευρωπαϊκού Χώρου Ανώτατης Εκπαίδευσης, το οποίο ανατέθηκε στην Ελλάδα, και η 5η Πανερωπαϊκή Σύνοδος των Φοιτητών. Και οι δύο αυτές εκδηλώσεις πραγματοποιήθηκαν στην Αθήνα τον Φεβρουάριο του 2003 και διοργανώθηκαν από την Ελληνική Προεδρία της Ευρωπαϊκής Ένωσης και την Οργάνωση των Εθνικών Φοιτητικών Ενώσεων στην Ευρώπη (γνωστή ως ESIB).

Τα βασικά σημεία των συμπερασμάτων και των δύο αυτών εκδηλώσεων αποτέλεσαν υλικό που έχει ήδη ενσωματωθεί στο Σχέδιο Κοινού Ανακοινωθέντος για το Βερολίνο, τόσο σε σχέση με τις γενικές έννοιες, τις θεμελιώδεις αρχές και τις κυρίαρχες αξίες της Κοινωνικής Διάστασης, όσο και σε συσχέτιση με πιο συγκεκριμένα ζητήματα όπως είναι η κινητικότητα των φοιτητών, η πρόσβαση στην ανώτατη εκπαίδευση, η διασφάλιση των προϋποθέσεων για έγκαιρη και χωρίς εμπόδια ολοκλήρωση των σπουδών των φοιτητών και η διαβίου εκπαίδευση.

Εντούτοις, και πέρα από αυτές τις δύο συγκεκριμένες εκδηλώσεις, ζητήματα που σχετίζονται με την Κοινωνική Διάσταση εμφανίστηκαν επίσης στις συζητήσεις και στα συμπεράσματα και άλλων επίσημων Σεμιναρίων της Διαδικασίας της Μπολώνιας. Θα αναφέρω ενδεικτικά το Σεμινάριο της Πράγας για τη διαβίου εκπαίδευση και το Σεμινάριο του Όσλο για τη συμμετοχή των φοιτητών στη διοίκηση της ανώτατης εκπαίδευσης, που πραγματοποιήθηκαν τον Ιούνιο του 2003. Επίσης, η Κοινωνική Διάσταση ήταν μεταξύ των αξόνων στους οποίους κινήθηκαν και οι εργασίες της Συνόδου των Ευρωπαϊκών Πανεπιστημίων, που διοργανώθηκε από την Οργάνωση των Ευρωπαϊκών Πανεπιστημίων (European University Association - EUA) στο Γκρατς τον Μάιο του 2003. Είναι σαφές, συνεπώς, ότι τα ζητήματα που σχετίζονται με την Κοινωνική Διάσταση της Διαδικασίας της Μπολώνιας αναλύθηκαν και μελετήθηκαν εκτεταμένα, εντατικά και συστηματικά στο πλαίσιο της συνολικής γενικότερης συζήτησης για τη Διαδικασία της Μπολώνιας τα δύο τελευταία χρόνια. Και, σαν αποτέλεσμα, τα ζητήματα αυτά

πλέον έχουν κατακτήσει μία εξέχουσα θέση στο κείμενο του νέου Σχεδίου Κοινού Ανακοινωθέντος για το Βερολίνο, την οποία ακριβώς θα επιχειρήσω να σκιαγραφήσω στη συνέχεια.

ΤΟ ΣΧΕΔΙΟ ΚΟΙΝΟΥ ΑΝΑΚΟΙΝΩΘΕΝΤΟΣ ΓΙΑ ΤΟ ΒΕΡΟΛΙΝΟ (2003)

Το πιο σημαντικό είναι ότι, για πρώτη φορά, η Κοινωνική Διάσταση εμφανίζεται στην πρώτη ουσιαστικά παράγραφο του Προοιμίου του Σχεδίου. Και είναι αυτό ιδιαίτερα σημαντικό, επειδή στο Προοίμιο είναι που τίθεται το συνολικό πολιτικό πλαίσιο για τη Διαδικασία της Μπολώνιας. Έτσι, η Κοινωνική Διάσταση αποκτά πλέον πρωταρχική σημασία και κεντρική θέση. Σε αυτή την πρώτη παράγραφο βρίσκουμε την επαναβεβαίωση της σημασίας της Κοινωνικής Διάστασης της Διαδικασίας της Μπολώνιας, όπως επίσης και την επαναβεβαίωση της θέσης ότι η ανώτατη εκπαίδευση είναι δημόσιο αγαθό και αποτελεί δημόσια ευθύνη.

Παράλληλα όμως, βρίσκουμε στην παράγραφο αυτή και το κεντρικό μας επιχείρημα για τις θέσεις αυτές: Βεβαίως και συνειδητοποιούμε την ανάγκη να ενισχυθεί η ανταγωνιστικότητα του Ευρωπαϊκού Χώρου Ανώτατης Εκπαίδευσης - όπως εξάλλου είχε εκφραστεί εξ' αρχής στη Διακήρυξη της Μπολώνιας -, ταυτόχρονα όμως τονίζουμε την ανάγκη να ισορροπηθεί, ή να εξισορροπηθεί, η ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας με την παράλληλη ενδυνάμωση των κοινωνικών χαρακτηριστικών του Ευρωπαϊκού Χώρου Ανώτατης Εκπαίδευσης. Αυτή δε η ανάγκη τονίζεται ακριβώς γιατί η ενδυνάμωση των κοινωνικών χαρακτηριστικών του Ευρωπαϊκού Χώρου Ανώτατης Εκπαίδευσης στοχεύει στην ενδυνάμωση της κοινωνικής συνοχής και στον αντίστοιχο περιορισμό των κοινωνικών ανισοτήτων, όχι μόνο στο επίπεδο της κάθε χώρας χωριστά αλλά και συνολικά σε Ευρωπαϊκό επίπεδο.

Αυτή είναι η πρώτη φορά που μία τόσο ξεκάθαρη θέση εμφανίζεται σε επίσημο κείμενο της Διαδικασίας της Μπολώνιας (ως επίσημα κείμενα της Διαδικασίας θεωρούνται η Διακήρυξη της Μπολώνιας και τα Κοινά Ανακοινωθέντα της Πράγας και του Βερολίνου).

Τι εννοούμε όμως όταν αναφερόμαστε στην ισορρόπηση (ή στην εξισορρόπηση); Εννοούμε ότι ο αναδυόμενος Ευρωπαϊκός Χώρος Ανώτατης Εκπαίδευσης δεν μπορεί να γίνει ανταγωνιστικός σε παγκόσμιο επίπεδο με μόνη την έμφαση στην αριστεία. Χρειάζεται επιπλέον να είναι και συνεκτικός. Ανταγωνιστικότητα και αριστεία από τη μια πλευρά και κοινωνική συνοχή από την άλλη, είναι οι δύο πλευρές του νομίσματος, στο βαθμό που κοινός στόχος μας είναι η βελτίωση, η πρόοδος της Ευρωπαϊκής ανώτατης εκπαίδευσης.

Στη Διακήρυξη της Μπολώνιας, η δεύτερη πλευρά του νομίσματος είχε πλήρως αγνοηθεί. Στο Κοινό Ανακοινωθέν της Πράγας μνημονεύτηκε για πρώτη φορά. Και στο Σχέδιο Κοινού Ανακοινωθέντος για το Βερολίνο οι δύο πλευρές εμφανίζονται με την σωστή ισορροπία και με την ίδια βαρύτητα.

Η αναφορά στην Κοινωνική Διάσταση του Ευρωπαϊκού Χώρου Ανώτατης Εκπαίδευσης γίνεται πιο συγκεκριμένη σε διάφορες επιμέρους παραγράφους του Σχεδίου Κοινού Ανακοινωθέντος για το Βερολίνο.

Για παράδειγμα, είναι η πρώτη φορά που το ζήτημα των ίσων ευκαιριών πρόσβασης στην ανώτατη εκπαίδευση εμφανίζεται σε ένα επίσημο κείμενο της Διαδικασίας της Μπολώνιας. Δηλώνεται στο Σχέδιο η δέσμευση των χωρών «να καταστεί η πρόσβαση στην ανώτατη εκπαίδευση εξίσου προσιτή σε όλους τους πολίτες, στη βάση των ικανοτήτων τους, με κάθε δυνατό μέσον», η οποία βεβαίως παρέμπει στη Σύμβαση των Ηνωμένων Εθνών για τα Οικονομικά, Κοινωνικά και Πολιτιστικά Δικαιώματα των Λαών.

Όμως το Σχέδιο Κοινού Ανακοινωθέντος για το Βερολίνο δεν περιορίζεται μόνο σε θέματα που αφορούν τις ίσες ευκαιρίες πρόσβασης. Επεκτείνεται και στις συνθήκες που συναντούν όσοι και όσες εισέρχονται στην ανώτατη εκπαίδευση. Στην ουσία, αναφερόμαστε στο ζήτημα της ομαλής ολοκλήρωσης των σπουδών ή αλλιώς στο ζήτημα της εγκατάλειψης των σπουδών (drop-out). Έτσι, για πρώτη φορά τονίζεται σε ένα επίσημο κείμενο και «η ανάγκη διασφάλισης προϋποθέσεων για κατάλληλες συνθήκες σπουδών και διαβίωσης των φοιτητών, ούτως ώστε να είναι σε θέση να ολοκληρώσουν με επιτυχία τις σπουδές τους στον προβλεπόμενο χρόνο, χωρίς να παρεμποδίζονται σε αυτό από παράγοντες που σχετίζονται με το κοινωνικό και οικονομικό τους υπόβαθρο».

Η αναφορά αυτή συμπληρώνει την προηγούμενη για τις ίσες ευκαιρίες πρόσβασης. Και, φυσικά, όταν αναφερόμαστε σε εμπόδια που σχετίζονται με το κοινωνικό και οικονομικό υπόβαθρο των φοιτητών, εννοούμε όλων των ειδών τα εμπόδια και όλους τους τύπους κοινωνικού υπόβαθρου που οδηγούν σε κοινωνικές ανισότητες.

Ένα άλλο ζήτημα στο οποίο δίνεται ξεχωριστή έμφαση στο Σχέδιο Κοινού Ανακοινωθέντος για το Βερολίνο είναι το σχετικό με την κινητικότητα των φοιτητών. Στο Σχέδιο τονίζεται η σπουδαιότητα της κινητικότητας «από ακαδημαϊκή και πολιτιστική, καθώς και πολιτική, κοινωνική και οικονομική άποψη».

Σε αυτό το πλαίσιο, η κινητικότητα αντιμετωπίζεται και αυτή ως ένα αγαθό και δικαίωμα που θα πρέπει να είναι προσιτό σε όλους, οπότε κι εδώ αναφερόμαστε στην ανάγκη να γίνει κάθε δυνατή προσπάθεια ώστε να εξαιρεθούν όλα τα εμπόδια που δυσχεραίνουν την κινητικότητα στον Ευρωπαϊκό Χώρο Ανώτατης Εκπαίδευσης. Ανάμεσα στα μέτρα που θα πρέπει να ληφθούν, ειδική αναφορά γίνεται στη δυνατότητα των μετακινούμενων φοιτητών να μεταφέρουν στη χώρα μετάβασης τα δάνεια και τις υποτροφίες που τυχόν παίρνουν στη χώρα τους.

Το τελευταίο σημείο στο Σχέδιο που σχετίζεται με την Κοινωνική Διάσταση είναι αυτό που αφορά τη διαβίου εκπαίδευση. Χρησιμοποιούμε βεβαίως ως αφετηρία το Κοινό Ανακοινωθέν της Πράγας του 2001, όπου υπάρχει αναφορά στην Κοινωνική Διάσταση της διαβίου εκπαίδευσης με την έννοια ότι η διαβίου εκπαίδευση δεν μπορεί να συσχετίζεται με το στόχο της απασχολησιμότητας και μόνο, αλλά θα πρέπει επίσης να θεωρείται ως ένα από τα πλέον σημαντικά μέσα για την προώθηση της κοινωνικής συνοχής. Και πλέον ερχόμαστε στο Σχέδιο Κοινού Ανακοινωθέντος για το Βερολίνο, όπου τονίζεται η ανάγκη να δοθούν περισσότερες και καλύτερες ευκαιρίες σε όλους τους πολίτες ώστε να μπορέσουν, σύμφωνα με τις φιλοδοξίες και τις ικανότητές τους, να ακολουθήσουν διαβίου μαθησιακές οδούς στο επίπεδο της ανώτατης εκπαίδευσης.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Αυτή ήταν μία σύντομη ανάλυση του τρόπου με τον οποίο το Σχέδιο Κοινού Ανακοινωθέντος για το Βερολίνο προσεγγίζει το θέμα της Κοινωνικής Διάστασης στη Διαδικασία της Μπολώνιας. Συνοδεύτηκε δε από μία επίσης σύντομη ιστορική αναδρομή της πορείας από την Μπολώνια στην Πράγα και από την Πράγα στο Βερολίνο, ώστε να καταδειχτεί η πρόοδος που επιτεύχθηκε διαχρονικά στην υπόθεση της Κοινωνικής Διάστασης. Μπορεί δε να υποστηριχθεί σήμερα ότι η σημαντική θέση που η Κοινωνική Διάσταση έχει πλέον καταλάβει στη Διαδικασία της Μπολώνιας συνιστά ουσιαστική πρόοδο της Διαδικασίας τόσο από πολιτική όσο και από ιδεολογική σκοπιά.

Το ερώτημα τώρα έχει να κάνει με το ποιες θα είναι οι μελλοντικές εξελίξεις. Καταρχήν έχουμε το πρώτο βήμα, που είναι η υιοθέτηση του Κοινού Ανακοινωθέντος στο Βερολίνο τον Σεπτέμβριο του 2003 από τους Υπουργούς. Στη συνέχεια, έχουμε τα μελλοντικά βήματα. Η Διαδικασία της Μπολώνιας είναι μία διαδικασία σε διαρκή εξέλιξη. Αυτό σημαίνει ότι πρέπει να συνεχιστούν και στο μέλλον οι

προσπάθειες ώστε να ενδυναμωθεί περαιτέρω η θέση της Κοινωνικής Διάστασης στη Διαδικασία της Μπολώνιας, παράλληλα όμως πρέπει και να διασφαλιστεί ό,τι έχει επιτευχθεί ως τώρα.

Τέλος, έχουμε την υλοποίηση των δεσμεύσεων. Όπως είναι φυσικό, η κύρια ευθύνη για την υλοποίηση των δεσμεύσεων ανήκει στις κυβερνήσεις που διαμορφώνουν και εφαρμόζουν τις ανάλογες πολιτικές. Εντούτοις, το σημαντικό στοιχείο εδώ είναι ότι όλα τα ζητήματα που άπτονται της Κοινωνικής Διάστασης αποτελούν πλέον μέρος των δεσμεύσεων που περιλαμβάνει η Διαδικασία της Μπολώνιας, εντάσσονται δηλαδή σε ένα πλαίσιο δεσμεύσεων για ζητήματα και στόχους που θα πρέπει να έχουν υλοποιηθεί ως το 2010. Όμως οι δεσμεύσεις συνεπάγονται και αυξημένη ευθύνη και αυτό δεν ισχύει μόνο για αυτούς που καλούνται να υλοποιήσουν τις δεσμεύσεις (δηλαδή τις κυβερνήσεις), αλλά και για εκείνους που ο ρόλος τους είναι να απαιτούν την υλοποίηση των δεσμεύσεων και να πιέζουν προς την κατεύθυνση αυτή.

Θα τελειώσω με μία σύντομη αναφορά στο ρόλο που έχει παίξει η Ελλάδα στην υπόθεση της ανάδειξης της Κοινωνικής Διάστασης της Διαδικασίας της Μπολώνιας. Η Ελλάδα από την αρχή βρέθηκε στην πρώτη γραμμή των χωρών που είχαν ως στόχο ακριβώς την ανάδειξη των κοινωνικών χαρακτηριστικών του Ευρωπαϊκού Χώρου Ανώτατης Εκπαίδευσης. Και, βεβαίως, από την πρώτη στιγμή οικοδόμησε τη στρατηγική συμμαχία της με την Οργάνωση των Εθνικών Φοιτητικών Ενώσεων στην Ευρώπη (δηλαδή την ESIB) προς αυτήν ακριβώς την κατεύθυνση. Όπως ήδη τονίστηκε, ο Έλληνας Υπουργός Πέτρος Ευθυμίου είχε καθοριστική συμβολή στη Σύνοδο της Πράγας και στη λήψη της απόφασης ώστε να περιληφθεί στο Κοινό Ανακοινωθέν η αναφορά στη θεώρηση της ανώτατης εκπαίδευσης ως δημόσιου αγαθού και δημόσιας ευθύνης. Και δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι στην Ελλάδα ανατέθηκε μετά την Πράγα η διοργάνωση του επίσημου Σεμιναρίου της Διαδικασίας της Μπολώνιας για τη διερεύνηση των κοινωνικών χαρακτηριστικών του Ευρωπαϊκού Χώρου Ανώτατης Εκπαίδευσης.

Μπορεί δε να υποστηριχθεί πλέον ότι η συμβολή αυτή της Ελλάδας έχει τύχει και γενικότερης αναγνώρισης. Είναι χαρακτηριστική η σχετική αναφορά που υπάρχει στην ειδική έκδοση που κυκλοφόρησε η Οργάνωση των Ευρωπαϊκών Πανεπιστημίων (EUA) για τη Σύνοδο του Graz: «Χάρη κυρίως στη δράση της ESIB και της Ελληνικής Προεδρίας της Ευρωπαϊκής Ένωσης, τα θέματα αυτά (εννοείται, η Κοινωνική Διάσταση της Διαδικασίας της Μπολώνιας και η θεώρηση της ανώτατης εκπαίδευσης ως δημόσιου αγαθού και δημόσιας ευθύνης) έχουν έλθει στο επίκεντρο των συζητήσεων στη διάρκεια του περασμένου χρόνου».